

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספרי לנו מה שגוי

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעייץ בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – מבוא

בין זיכרון להיסטוריה: יחזקאל קוטיק וספרו "מיינע זכרונות"

[לתוכן הענינים](#)

מכל תנחומותיו
אל הוֹתִיר לִי
שְׁתִּים:
זְכֵרֹנוֹת

מדאיבים עם
דמעות עינים.

וגם ימי עניי
ונדודי גלותי
לא מחו מלבי
זכרונות ילדותי,

החתומים
בנפשי־נשואים
עמדי,
פחותם על-לבי,
פחותם על-ידי [1]

א. שירת העיירה

"אין זה רק ספר - זה אוצר, גן, גן עדן מלא פריחה ושירת ציפורים." "אני משוגע מתענוג!" "יצירה שהיא פשוט מונומנטלית... הכרחי שכל בית, שיש לו עניין בעבר היהודי, ירצה להתהדר בספר זה." אלה הן רק מקצת מקריאות ההתפעלות ששלום עליכם וישראל אל־ישב ("בעל-מחשבות") - שניים מן האישים החשובים ביותר בתחומיה של הסיפורת והביקורת בידיש בראשית המאה העשרים - קידמו בהן את הופעת "מיינע זכרונות" (=זיכרונותי), הדרך הראשון מזיכרונותיו של יחזקאל קוטיק (1847-1921), שראה אור בוורשה בשלהי שנת 1912.

הספר "מיינע זכרונות", שתרגום חלקו הראשון (מתוך שניים) מוגש עתה בפני הקורא העברי תחת הכותרת "מה שראיתי..." [2], הוא אכן מן היפים והחשובים שבספרות הזיכרונות היהודית. [3] התיאורים הפנורמיים של בני משפחת המחבר, של ילדותו ונעוריו, של קהילת קאמניץ דליטא שבה גדל, על שלל אתריה, מוסדותיה וטיפוסיה, אלה שבמחיצתם חי ושאותם ראה בעיניו ואלה שעליהם רק שמע - אינם רק ביטוי לכשרון כתיבה וסיפור, אלא מהווים גם מסמך תרבותי אותנטי מן המעלה הראשונה ומקור לא אכזב לחקר תולדות יהודי תחום המושב במאה ה'ט'.

דמויותיהם הצבעוניות של הסבא-רבא, הסבא והסבתא, האב והאם, המחבר עצמו, גיסיו, דודיו ואחייניו, [4] הם ציר האורך הכרונולוגי שסביבו

נטוויית עלילת הזיכרונות. ואכן, לכאורה אין זו אלא סאגה משפחתית הנפרשת על פני ארבעה דורות ומתארת את עלילותיה של משפחה יהודית פשוטה, אף כי אמידה ובעלת השפעה, החיה את חייה בעיירה קטנה. אך זוהי רק כסות עיניים ואמתלה לתלות עליה גלריה מגוונת של דמויות ואישים, צבעים וקולות, טעמים וריחות, שזיכרוננו של קוטיק הצליח לשמר ולתאר בתמימות נעדרת חנופה ובאהבה נעדרת נוסטלגיה.

קוטיק משחזר ימים של שמחה ואבל, של חרדה ותקווה. נישואי ה'בהלה' של ילדים וסגולות מאגיות לגירוש דיבוק ולעצירת מגיפה, מוסדות הקהילה וה'קהל', היחסים בין היהודים לבין השלטון הרוסי מזה, ובינם לבין הפריצים הפולנים מזה, פרנסות היהודים וחיי היום-יום, "נעלמים" ו"קנטוניסטים", גובי מסים וחטפנים, תקיפי קהל ובעלי בתים, רבנים וצדיקים, חוכרים ומוזגים, סוחרים ופשוטי עם, חסידים ומתנגדים, מגידים וחזנים, בעלי מופתים ומכשפים, למדנים ועמי ארצות, מאמינים ואפיקורסים, שדכנים ובדחנים, מורים ומלמדים, מלשינים וגנבים - כל אלה ועוד רבים אחרים מתוארים בידי קוטיק בכשרון, בחיוניות ובתנופה.

קאמניץ ליטבסק - עיירת הולדתו של קוטיק, שסביבה נרקם הציר האופקי של הזיכרונות - היתה קהילה קטנה ושולית ברוסיה הלבנה. לכאורה זו קהילה "בלתי חשובה", לפחות מנקודת מבטו הקרה והפורמליסטית של ההיסטוריון. אך מנקודת התצפית האישית של קוטיק היא הופכת להיות מעין מרכז העולם. וכמו פּוֹצ'אָץ' שבגליציה - שהפכה ביד האמן של ש"י עגנון ל'עיר ומלואה', למיקרוקוסמוס שהכול מתרחש בו, הן בציר הזמן הן בציר המרחב - כך גם קאמניץ בכתובתו של קוטיק: כל האירועים החשובים בתולדות יהודי מזרח אירופה מתקשרים אליה ואל תושביה בדרך כלשהי ומשתקפים באמצעותה במין אספקלריה מצוחצחת; ואין הדברים אמורים רק באירועים היסטוריים כגון גזירות הצאר ניקולאי הראשון, ביטול ה'קהל', שחרור האיכרים הצמיתים או מרידות הפולנים בשלטון הרוסי, אלא גם בשאלות הקיום היסודיות ביותר של יהודי מזרח אירופה בעת החדשה: התערעורת העולם המסורתי והסדר הישן לנוכח רוחות הפרצים של הזמנים החדשים, התמורות הכלכליות שליוו את המעבר מחברת מעמדות פיאודלית לחברה טרום-קפיטליסטית, המאבקים החברתיים והתרבותיים בין חסידים, מתנגדים ומשכילים על תמונת העתיד היהודית, התמוטטותן של הסמכויות המסורתיות - זו הדתית וזו המשפחתית - וצמיחת מקורות סמכות חדשים, ועוד ועוד. הכול מתרחש בעיירה קטנה אחת, שאינה אלא בבואה לחייהם של היהודים במאות עיירות אחרות בכל רחבי מזרח אירופה.

וכך, מבלי משים, מעוררת הקריאה בזיכרונותיו של קוטיק הרהורים על גורלה, דרכיה ופיתוליה של כתיבת ההיסטוריה: כיצד עשויה קהילה, שההיסטוריוגרפיה "הרשמית" מעולם לא יחסה לה תשומת לב מיוחדת - לא לרבניה ולמנהיגיה ולא לאירועים שנתחוללו בתוכה - להפוך לבבואה של התרחשות היסטורית. אכן, גם כך נכתבת היסטוריה. היא נסמכת בעיקרה על מורשת ספרותית ותיעודית שנשתמרה במקרה. "הסיפור" שרוקם ההיסטוריון אינו אלא שילוב מחוכם, שיטתי וביקורתי של "סיפורים" ודימויים, של תעודות ועדויות, ששרדו והגיעו לידינו. סופרים ומתעדים מוכשרים, שהנציחו את עלילותיהם שלהם או של אחרים, היו למקור ראשי לעיצוב דימויי העבר שלנו וקבעו לדורות את מדרג החשיבות שההיסטוריונים מעניקים לאירועי העבר. זכתה קאמניץ, שבנה, יחזקאל קוטיק, ינציה את קורותיה בזיכרונותיו, ובכוח כשרונו יצליח להפוך גם אותה למקום "חשוב" במערך הידע והדימויים שבידינו אודות העיירה היהודית במזרח אירופה.^[5]

ב. קאמניץ ליטבסק וסביבתה

העיירה הפולנית לשעבר קאמניץ ליטבסק (Kamieniec Litewski),^[6] השוכנת בשולי אזור הביצות והיערות הגדול המכונה פּוֹלֶסְיָה (Polesie),^[7] נמצאת היום בתוך גבולותיה של בֵּיילֹרוֹס, היא רוסיה הלבנה. היא ממוקמת כשלושים וחמישה ק"מ מצפון לעיר המחוז בריסק (Brzesc Litewski); מאה שבעים וחמישה ק"מ מדרום לגרודנה, ומאה חמישים וחמישה ק"מ מצפון-מערב לפינסק.

קאמניץ נוסדה במחצית השנייה של המאה ה'ג' ושמשה שקעה בראשית המאה ה'ח. היא הוקמה על הגדה המזרחית של נהר לשנה (Lesna), מיובליה הגדולים של נהר הבוג (Bug), בלבו של מפגש גבולות ותרבויות. מנקודת מבט כלכלית שכנה העיירה בצומת דרכים חשוב - הן בתוך מלכות פולין-ליטא, סמוך לדרך המלך המקשרת בין קרקוב, בירת פולין שבדרום, לבין וילנה, בירת ליטא שבצפון; הן במסגרת נתיבי המסחר והכלכלה שקישרו בין פולין-ליטא שבמערב לבין רוסיה המוסקבאית שבמזרח. מן הבחינה האתנית, רוב אוכלוסייתה הלא-יהודית של העיירה לא היה פולני אלא ביילורוסי ואוקראיני.^[8] קרבתה של קאמניץ לאתרי הציד שביער ביילווייז'ה הענק (Puszcz Białowieska), וכן שריד ארכיאולוגי חשוב מימי הביניים שנשתמר בתוכה (מגדל צבאי שכונה "סלופ"), הפכו את העיירה גם לתחנת מעבר ומקום כינוס ותיור למלכים,

אצילים ובני החברה הגבוהה.^[9]

בימי מלכות פולין-ליטא נשתייכה קאמניץ מן הבחינה המנהלית לפלך (Wojewodztwo) בריסק ולמחוז (Powjat) בריסק, ועד לראשית המאה ה'ח' אף התגורר בתחומה מושל המחוז (הסְטְרוֹסְטָה). בדצמבר 1795, מיד לאחר חלוקתה השלישית של פולין, חולק מחדש האזור שסופח לרוסיה בצפון-מזרחה של פולין. המערך המנהלי הרוסי בליטא התחלק אז לשני פלכים (או גובֶרְנִיּוֹת - Gubernia): וילנה וסְלוֹנִים; קאמניץ נכללה בתחום פלך סלונים. באוגוסט 1796 הוקמו במסגרת פלך סלונים שמונה מחוזות (או אוֹיֶזְדִים - Uyezdi^[10]), וקאמניץ צורפה למחוז בריסק. כמה חודשים לאחר מכן, בדצמבר 1796, אוחדו שני הפלכים למה שכונה "הפלך הליטאי", שבירתו היתה וילנה. בספטמבר 1801 שוב חולק הפלך הליטאי המאוחד לשני פלכים: וילנה וגרודנה. זה האחרון, שהעיר גרודנה היתה למרכזו האדמיניסטרטיבי, היה זהה, פחות או יותר, לשטחו של פלך סלונים הקודם על מחוזותיו, ובמתכונתו זו נשאר, כמעט ללא שינויים^[11], עד שנת 1915, שעה שחזית מלחמת העולם הראשונה הגיעה לאזור. בתקופת רוסיה הצארית - התקופה המתוארת בזיכרונותיו של קוטיק - השתייכה אפוא קאמניץ למחוז בריסק שבפלך גרודנה.

על קהילה יהודית מאורגנת בקאמניץ שומעים לראשונה במאה ה'ז: העיירה מוזכרת בפנקס מדינת ליטא כחלק ממערך הקהילות המכונות "הגבולין" והסביבות ק"ק בריסק".^[12] לפי נתוני מפקד האוכלוסייה שנערך בשנת 1847, היה מספר היהודים בקאמניץ 1,451, מהם 645 גברים ו-806 נשים.^[13] אולם נתון זה בוודאי אינו מדויק, ויש להוסיף עליו מספר לא ידוע של "נעלמים", שהתחמקו מן הרישום מחשש לגיוס ולמיסוי.^[14] בשנת 1897 כבר נרשמו בקאמניץ 2,722 יהודים, מתוך אוכלוסייה כוללת של 3,569 איש,^[15] ובמילים אחרות: בסוף המאה ה'ט היו כשבעים ושישה אחוז מכלל אוכלוסייתה יהודים.

גם לגבי היהודים היתה קאמניץ מעין "עיירת גבול", שבה נפגשו ונתערבו יסודות אופייניים לעולמם הדתי והתרבותי של יהודי ליטא ושל יהודי פולין. העימות החריף בין הלמדנות הליטאית "המתנגדית" ועולם הישיבות לבין כוחם המושך של הצדיק ושל החצר החסידית - הוא רק אחד מן הביטויים של אותו מפגש. הווי חברת המעמדות הפולנית התערב בהשפעות האבסולוטיזם הנאור של השלטון הרוסי החדש - שפתו, מוסדותיו ועולם מושגיו. העוינות, המתוחות ושיתוף הפעולה, שנרקמו בין רכיביה השונים של האוכלוסייה -

פריצים פולנים, פקידי שלטון ומשטרה (שרובם פולנים), צמיתים ביילורוסים ואוקראינים, כמורה קתולית ופרבוסלבית, והיהודים, שאם לטוב אם למוטב מצויים היו בתווך - לא נעדרו אף הם בשל קרבת הגבולות.

קאמניץ שבין שתי מלחמות העולם, שנכללה באותה עת במסגרת הרפובליקה הפולנית העצמאית, לא נבדלה בגורלה ההיסטורי ממאות רבות של עיירות יהודיות אחרות במזרח אירופה, עיירות שנודעו בשם, שגם הפך לימים סמל תרבות, זהות וגעגוע - השטעטל. זו היתה עיירה קטנה ונחשלת מן הבחינה הכלכלית, אך תוססת ומלאה חיוניות מן הבחינה החברתית והתרבותית. חמש מאות המשפחות היהודיות, שאכלסו את העיירה עד החורבן הנורא של ימי השואה, הטביעו את חותמן על קאמניץ, שבה היו רוב גמור. לצד מאות תלמידיה הצעירים של ישיבת "כנסת בית יצחק" (ישיבה זו נוסדה בשנת 1897 בסלובודקה שבקובנה ועברה בשנת 1926 - לאחר טלטולים שונים - לקאמניץ), [\[16\]](#) ידעה העיירה פעילות לאומית וציונית ערה, תנועות נוער, פוליטיקה מקומית, תרבות חילונית, ספורט ועוד. [\[17\]](#)

בשנת 1939 כבש הצבא הרוסי את העיירה והשליט בה את ידו החזקה של השלטון הקומוניסטי. ב-22 ביוני 1941, עם פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה הנאצית, נכבשה קאמניץ ללא קרב. בתוך ימים ספורים נרצחו כמאה יהודים ביער פרוסקה הסמוך. היהודים שנותרו רוכזו בשני רחובות, מעין גטו לא מגודר, ושעון חייה של הקהילה החל לתקתק לקראת סופו. חלק מן היהודים הועברו לגטו פרוז'נה ומשם נשלחו לאושוויץ. אלה שנותרו בקאמניץ נספו במחנה המוות טרבלינקה. רק מתי מעט ניצלו מן התופת. [\[18\]](#) קאמניץ דליטא היהודית, עיירתו האהובה של קוטיק, נכחדה מעל פני האדמה.

ג. יחזקאל קוטיק: האיש וזמנו

יחזקאל קוטיק נולד בקאמניץ בח' בניסן תר"ז (25 במרס 1847) למשפחת פרנסים וחוכרים אמידה. עד לנישואיו, בגיל שבע-עשרה, ידע חֲצֵקֶל - כך כונה בידידיו - חיים ללא דאגות. הוא קיבל חינוך מסורתי ב"חדר" ואצל מורים פרטיים, אך לא היה זה חינוך ראוי לשמו, והמורים שנשכרו עבורו לא הלמו את כישוריו (דבר זה זקף קוטיק לחובת השקפת העולם החסידית של אביו). בשנת 1865 - בד בבד עם ראשית התרוששותה של המשפחה בעקבות הזעזועים הכלכליים והחברתיים ברוסיה (שחרור האיכרים בשנת 1861, דיכוי המרד הפולני בשנת 1863 והפגיעה האנושה במעמד אצולת הפריצים הפולנית) - נשא קוטיק לאישה את ליפּעָ, נערה יתומה מפינסק, שאותה ראה לראשונה ביום

חתונתו.

בעוד שסבו של קוטיק, וכן כל בני משפחתה של אמו, היו "מתנגדים" נלהבים, שבזו לחסידות ולמנהיגיה, הנה אביו, שחונך אף הוא כמתנגד, עבר לאחר נישואיו תהליך של "המרה" והפך לחסיד נאמן ופעיל של הצדיקים מקוברין ומסלונים. יחזקאל, שספג בילדותו את האווירה החסידית, נמשך תחילה אף הוא אל עולם קסום זה, אך בבגרותו, עוד קודם לנישואיו, החליט כי עולמה של החסידות איננו עולמו והפך למתנגד. התנגדותו הנסתרת נחשפה מיד לאחר נישואיו, ויצרה קרע חמור בינו לבין אביו, קרע שלא נתאחה לעולם וליווה את קוטיק כצל כל ימיו.

לאחר נישואיהם ניסו בני הזוג להתפרנס כבעלי חנות, אך נכשלו כישלון חרוץ. בתוך כך (בשנת 1868) נולד בנם הבכור אברהם - לימים סוציאליסט פעיל - וקוטיק החל במסכת ניסיונות מתסכלים לרכוש השכלה ולמצוא פרנסה ראויה. לתקופה זו - ילדות, בחרות ועלומים - מוקדש חלקו הראשון של ספר הזיכרונות, הוא הכרך שלפנינו.

מכאן ואילך יהיו הכישלון, האכזבה וההחמצה למוטיבים העיקריים בפרשת חייו. בחלק השני של זיכרונותיו מגולל קוטיק את תלאותיו כראש משפחה צעיר המבקש לפתח את כשרונותיו הטבעיים ולממש את תשוקתו להשכלה, אך מוצא את עצמו נשלט בידי גורמים ואירועים חיצוניים שהוא מתקשה להתמודד עמם. אופי רך, נישואים מוקדמים, לחצי פרנסה וקונפליקטים משפחתיים מונעים ממנו להגשים את שאיפותיו. לקוטיק, שגדל כנער חסר דאגות כלכליות, נדמתה עד אז העיירה הקטנה קאמניץ כלב-לבו של העולם. היציאה מן הקן הבטוח והיציב, שבו חיה משפחתו זה דורות, אל חיי הצער והנדודים בערי תחום המושב, נמשלה בעיניו לנטישתו של גן עדן. אין זה מקרה שלאור נסיבות חייו ומזלו הרע ראה קוטיק את עצמו יותר מכול כמעין פרוטוטיפ של היהודי הגלותי הקלסי, גלגול מובהק של מנחם-מנדל, גיבור סיפוריו של שלום עליכם:

אני יהודי גלותי אמיתי, נע ונד, יהודי עם חבילה גדולה של צרות, מחפש פרנסה, מלמד, חוכר, שוכר אחוזה, חנווני, יינן, מנחם-מנדל, הפונה אנה ואנה ואינו מגיע לשום תכלית.^[19]

הנה אפוא בקצרה תיאור קורותיו של יחזקאל קוטיק כפי שהן מצטיירות מן הכרך השני של זיכרונותיו: נסיבות הזמן, שהוזכרו לעיל, כפו גם על אביו, משה, לעזוב סביב שנת 1867 את ביתו ואת עסקי החכירה העירונית הכללית שניהל

(חכירות מסוג זה נתבטלו לאחר דיכוי המרד הפולני של שנת 1863) ולמצוא את פרנסתו כחוכר אחוזה זעירה. הוריו של קוטיק עברו, בחוסר רצון גמור, להתגורר ב"יישוב" בשם "אֶכְנוֹבִיץ", רחוקים ומנותקים מחיי קהילה יהודית ומחיי החברה החסידית, שהיו כה מרכזיים בעולמו של האב. קוטיק עצמו נשאר לפי שעה בקאמניץ - בשלב זה עדיין לא היה מסוגל לראות את עצמו כ"יישובניק" החוכר אחוזה או בית מרזח. חלומו היה רכישת השכלה והרחבת אופקים, אך כל מאמציו לממש שאיפה זו הושמו לאל. עוד בסוף החלק הראשון של הזכרונות הוא מספר על תכניתו ללמוד בישיבת וולוז'ין ולחלופין ללמוד רוסית כדי לזכות במשרת "רב מטעם הממשלה" - אלא שאביו הכשילו פעם אחר פעם. הוא ניסה את מזלו בבריסק ובביאליסטוק ונכשל; התחיל לעבוד כמלמד בוורשה וכשל גם בכך.

לבסוף, בראשית שנות השבעים מצא קוטיק את מקומו בכפר קטן במחוז ביאליסטוק בשם "מְקְרֹבֶצִי", סמוך לעיר קריניק (Krinki), שם גר קרוב משפחתו, סנדר רונבלום, במחיצת פריצה פולנייה שהתאהבה בו ומסרה לו את רכושה. קוטיק קיבל מהם בחכירה מחלבה ובית מרזח ועסק בקנייה ובמכירה של חלב, חמאה, גבינות ויינות. בראשית דרכו זכה העסק שניהל להצלחה בקרב האיכרים והאצילים המקומיים. הוא עבד קשה, חסך כסף ואת זמנו הפנוי בילה בקריאת ספרי הגות וחקירה, בשיחות מענגות עם שכניו - יהודים וגויים - ובתהייה על קנקנם.

במעמד החברתי של ה"יישובניקים" חלה בשנות השבעים של המאה ה-19 תמורה משמעותית - שוב לא היתה זו בושה גדולה ליהודי לצאת מן העיר ולהתגורר בכפרים או ביערות. ההתפתחויות החברתיות והכלכליות החדשות, ובראשן בניית רשת מסילות הברזל, פתיחת שערי הגימנסיות בפני יהודים, יזמות מסחריות חדשות והגידול הדמוגרפי של יהודי תחום המושב - קיצרו בצורה משמעותית את המרחקים בתוך האימפריה הרוסית, ובד בבד גם צמצמו את הפער - הפיזי והמנטלי - שבין חיי העיר והעיירה לבין חיי הכפר והיער. רבים מיהודי ה"יישובים" זכו לשגשוג כלכלי, ותחושות הנחיתות שהיו להם כלפי תושבי הערים נעלמו לגמרי.

ובכל זאת, בין ה"יישובניקים" הפשוטים ועמי הארצות נחשב קוטיק ליוצא דופן - גם יחסן וגם למדן. הוא ייסד מניין בביתו, ובשבתות הגיעו אליו שכניו היהודים שהתגוררו באחוזות סמוכות. לפופולריות שלו ושל המניין שבביתו הוסיפה העובדה שקוטיק היה חתום על עיתונים עבריים כגון "המליץ" או "המגיד". היהודים המקומיים, שהשתוקקו לידיעות טריות מן הפוליטיקה העולמית והיהודית, הפכו אפוא את בית המרזח שניהל למעין מועדון חברתי.

חיי הכפר אכן קסמו לקוטיק, וכאמור הוא אף עשה חיל במלאכתו. אלא שהצלחה כלכלית לא עניינה אותו. הוא מעיד על עצמו כי צבירת הון מעולם לא הכתיבה את דרכו ותמיד הסתפק במה שיש לו. הוא לא ידע, ואף לא רצה לדעת, כיצד לרמות, לשקר או ללכת בגדולות:

רק חיים רגועים רציתי. בנחת, בענווה, בלי עושר מיותר. שאוכל לקרוא ספר, לעסוק קצת בצורכי הכלל ולהתמסר לעניינים רוחניים. יתר על כן, תמיד שנאתי אותם אנשים המתמסרים לחלוטין לעסקיהם, מקמצים, חושבים רק על כסף ושום דבר אחר אינו מעניין אותם. [20]

קרבת ה"יישוב" לקריניק, ובמיוחד לגרודנה, הביאה אותו מפעם לפעם אל העיר הגדולה - שם רכש ספרי השכלה והתוודע למשכילים ולבני האינטליגנציה היהודית החדשה. בשלב מסוים העביר קוטיק את "עסקיו" אל לבו של יער סמוך ועסק גם במכירת עצים לבניין. לאחר הולדת בתו חלתה אישתו בשחפת. הוא נטרד בעסקי תרופות ורופאים ובינתיים הוזנחו בית המרזח והמחלבה. בלבו של קוטיק התעורר יצר הנדודים והוא החליט לעזוב את מקרובציו. החלטה זו שמה קץ לפרק התום והאושר בחייו.

באותה עת חקר עברו סבו אחוזה קטנה בשם קוֹשְׁלִיִּינָה (בין קוברין לפרוֹז'נה) ומסרה לו במתנה. אלא שהפריץ הפולני הוליך שולל את הסב, וכך היתה "מתנה" זו לאסון חייו של קוטיק - האחוזה הנידחת שכנה בלבו של יער עד, באזור ביצות טובעניות ושוממות, שזאבי טרף, נחשים ארסיים וחזירי בר משוטטים בו. קוטיק ובני משפחתו נאלצו לחיות בקרב כפריים גסים ולהתחיל להתמחות בעבודות חקלאיות. מתקני האחוזה ובית המגורים היו הרוסים לחלוטין, שדות האחוזה היו אדמות זיבורית צחיחות, פרות לא יכלו לרעות בהן, ומאומה - לבד מקש - לא יכול היה לצמוח שם כראוי. בנוסף לכך, מזג האוויר הטחוב ותנאי האקלים היו בלתי נסבלים והרסו את בריאותם. בחורף שלגים כבדים, רטיבות וטחב; ובקיץ שריפות יער בלתי פוסקות, שכילו גם חלק ממבני האחוזה המוזנחים. קוטיק ורעייתו היו מתוסכלים ומדוכאים עד עפר: איש לא גר בשכנותם ולא בא לבקדם, ידידים לא נמצאו להם - בדידות נוראה הקיפה אותם. חוויית המגורים בקוֹשְׁלִיִּינָה היתה כישלון צורב, והנחילה להם מפח נפש בל ישוער.

קוטיק, שמצא עצמו עובד בשדה מבוקר עד ערב, שקוע מעל ראשו בחיי הכפר והאיכרים, הבין עד מהרה כי עשה מקח טעות. הוא התגעגע לספרים, להשכלה, לחיים רוחניים ולשיחת רעים. הוא חשש לעתיד ילדיו, שיגדלו

כבורים ועמי ארצות בין גויים המתעבים אותם בסתר ובגלוי, וביכה את מר גורלו. ובינתיים חלו אישתו וילדיו במגיפת הטיפוס. הרופאים לא יכלו לסייע במאומה, וכיוון שאיש לא בא במחיצתם הסתגרה המשפחה החולה לבדה. במשך חודש ימים היטלטלו בני הבית בין חיים למוות, בין תקווה ליאוש, שבסופם נפטר בנו התינוק.

שלוש שנים חיו בני קוטיק ביישוב שכוח האל, חסרי אונים ואובדי עצות. לבסוף, בהיותו כבן שלוש, מטופל בשלושה ילדים (שני בנים ובת), החליט קוטיק לעשות שינוי רדיקלי בחייו. הוא הבין כי לאחד שכמותו מוטב להיות עני בעיר מאשר גביר בכפר, והצטרף לזרם המהגרים, שנטשו את הפלכים הצפון-מערביים של האימפריה, מוכי הבצורת והרעב. את הדרך סימן לו גיסו החסיד, אהרן ציילינגולד, שהיגר לקייב כמה שנים קודם לכן וניהל שם אכסניית אורחים על גדות הדנייפר. הוא הזמין את קוטיק להצטרף אליו, והלה - נלהב ותמים כדרכו - מיהר לקפוץ על המציאה החדשה שנקרתה לפניו. קוטיק מכר את נכסי האחוזת, ממנה שש להיפטר, ובשנת 1876 או 1877 עבר עם בני משפחתו לקייב.^[21]

קייב היתה בתקופת אלכסנדר השני למרכז יהודי חשוב. העיר הגדולה תפסה מקום נכבד בכלכלתה המתעוררת של האימפריה הרוסית, ובשל כך הפכה ליעד הגירה מועדף בקרב יהודים בליטא, באוקראינה וברוסיה החדשה. אף שרשמית הורשו להתגורר בעיר רק יהודים מסוג מסוים - סוחרים עשירים ומשרתיים, משכילים מדופלמים או בעלי מלאכה - בכל זאת הצליחו גם חסרי מקצוע רבים כקוטיק להתיישב בה, תוך שהם חיים בחשש מתמיד מפשיטות של המשטרה.^[22] קוטיק קנה חנות מכולת קטנה באחת השכונות הנוצריות של קייב והעביר את משפחתו לדירה סמוכה. ברחוב שבו גרו היו הם היהודים היחידים, וקוטיק שוב החל לחוש בטעם הכישלון שליווה את כל חייו הבוגרים. הנערים הגויים הקטנים נהנו להציק לילדיו, החנות לא הצליחה והפרנסה היתה בדוחק ובצמצום.^[23] קוטיק החל לתור אחר מקורות פרנסה חדשים - הוא החליף חנות, עסק במסחר בפירות יבשים, שכר דירה כדי שיוכל להשכיר חדרים בתוכה, עבד כמשגיח במאפייה - אך לא מצא את סיפוקו ותסכולו הלך והחריף. הוא החליט לנדוד שוב ולנסות את מזלו בחארקוב, שם גר דודו הלל פריד, שהתעשר מעסקי מסילות הברזל.

בחארקוב שהה קוטיק כמה חודשים והועסק בעבודות שיפוץ בתים ובמשרדי תחנת הרכבת. הוא גר בבית דודו, הקבלן העשיר, ואגב כך נחשף לסגנון חייהם חסר הדאגות של בני החברה היהודית הגבוהה, שספגו כבר לא

מעט מן התרבות הרוסית. גם כאן לא השתלב קוטיק - מנהל העבודה הציק לו וירד לחייו. הוא החליט לנדוד שוב, והפעם הזאת למוסקבה. גם בעיר הגדולה נכזבה תוחלתו - הוא לא מצא עבודה, והחליט לשוב אל משפחתו בקייב.

קוטיק ניסה עתה להתפרנס מעשיית יין צימוקים ומכירתו. להפתעתו צלחה דרכו ויינותיו נמכרו יפה. לראשונה זה שנים רבות החל קוטיק לחוש ביטחון - גם האקלים הפוליטי, מנקודת מבטו המצומצמת, נראה מעודד ומבטיח. אלא ששמחתו לא האריכה ימים. מתחת לפני השטח תססה האימפריה. גילויי אנטישמיות הופיעו בכל החוגים, תאי מהפכנות וטרור היו בכל מקום. ב-1 במרס 1881 (13 במרס לפי הלוח הגרגוריאני המקובל בידינו) נרצח הצאר האהוב אלכסנדר השני בידי אנשי ה"נארוֹדנאיה ווליה" (=רצון העם). הרצח זעזע את רוסיה כולה ושינה מן הקצה אל הקצה את היחס ליהודים ואת מעמדם.

רוח רעה של שנאה והסתה, שלובתה ברחוב וגם בעיתונות, נישאה באוויר. לאחר שניתן האות בפרעות שנערכו ב-15 באפריל ביהודי יליזאוטגרד ובכפרים סמוכים, הגיע גם תורה של קייב. היהודים ידעו בדיוק מה מצפה להם, וקוטיק מיטיב לתאר את אוירת האימה המתוחה ששררה ערב האסון הממשמש ובא: "כך בוודאי מרגישים כבשים כשמובילים אותן לשחיטה".^[24] ואכן, ב-26 באפריל נערך פוגרום ביהודי קייב ופרבריה. המהומות נמשכו שלושה ימים, ובני משפחת קוטיק ההמומים התחבאו במחסן עצים ובעליית גג, צופים בפחד במתחולל בעיר - בהרג, באונס ובשוד. תיאוריו של קוטיק את מצבם הנפשי של היהודים המסתתרים כעכברים, את ההשפלה, היאוש וחוסר הישע, הם מן המרשימים והמזעזעים מסוגם.^[25]

בעקבות הטראומה הקשה החליט קוטיק לעזוב את קייב ולשים פעמיו לפולין. באוגוסט 1881 הגיעו בני המשפחה אל עיר הבירה ורשה,^[26] עיר שלא היתה זרה לו לחלוטין, שכן בשנת 1867 בילה בה מספר חודשים ואף עבד בה כמלמד נערים.^[27] בעצם אותם הימים הגיעה אליו הידיעה המרה על מות סבו הנערץ, מנהיגה הכוחני של קאמניץ, שהמשיך להתגורר בה במשך כל אותן השנים. בנקודת זמן זו, ראשית הפרק הוורשאי בחייו, נחתם הכרך השני של הזכרונות.

כפי שיתברר להלן, קוטיק השלים את הכתיבה של כרך שלישי, שבו התרכז בתקופת חייו הראשונה בוורשה, וככל הנראה גם תכנן לכתוב כרך רביעי. הכרך השלישי אבד ואיננו, ועל כן אפשר לשחזר רק חלק צנוע מקורותיו בוורשה מצירוף כתביו האחרים, ידיעות בעיתונות, זכרונות מאוחרים, ומשהו מזכרונות בנו אברהם. אך נקודת מבטו האישית והייחודית כל כך תחסר לנו

ולספרות הזיכרונות היהודית.

בוורשה, שאף היא הפכה בשלהי המאה ה'ט' למרכז הגירה גדול, הגיע קוטיק אל היציבות שלה השתוקק כל חייו. הוא בלט מיד בפעילותו כעסקן ציבור, ואת מרצו השקיע בעיקר בקרב קהילת המהגרים היהודים מליטא. קוטיק הכיר, כאמור, את ורשה מביקור קודם, וכבר אז נוכח בשנאה הגדולה שרוחשים יהודי פולין ליהודי ליטא. הליטאים, שנבדלו בדיאלקט היידיש שבפיהם, במנהגיהם ובאופיים, אכן סבלו בוורשה מבידוד ומנידוי חברתי. כינויי הגנאי הנודעים - "ליטוואק-חזיר" או "ליטוואק צלם-קאפ" - ראשיתם בתקופה זו, גרס קוטיק.^[28] "כאשר יהודי ליטאי עבר ברחוב נאלווק" - כתב א' ליטווין (שמו הספרותי של שמואל הורוויץ) - "היו מאות ילדי חסידים פולנים רצים אחריו וצווחים בלעג: 'ליטוואק-חזיר, טשי! ... טשי! ... טשי!'"^[29] קוטיק, שהוגדר בפי ליטווין כמי שמייצג "היסטוריה חיה של הנדודים הפנימיים של יהודי רוסיה",^[30] פעל אפוא ללא לאות בקרב ה'קולוניא' הליטאית, והיה לדבק המאחד את חבריה.

חברת המהגרים הליטאית בוורשה הורכבה ממהגרים "חדשים", הן אלה שהגיעו היישר מעיירות ליטא הן יהודים ממגורשי מוסקבה (1891-1892), ומ"ותיקים" - דוגמת קוטיק - שבאו בעקבות הפוגרומים של שנות השמונים ולאחר נדודים קודמים. ביתו של קוטיק היה למרכזם החברתי של אלה כאלה - אבן שואבת לאורחים מזדמנים ולסוחרים בדרכם. קוטיק, כפי שיתברר להלן, אף ייסד מניין תפילה "ליטאי", שהצטיין באופיו הייחודי, וסביבו נתארגנו מפעלי צדקה ועזרה הדדית. הוא היה הרוח החיה בבית כנסת זה, נאם שם והטיף להתנהגות דתית ומוסרית ברוח התקנונים והקונטרסים הדיקטטיים שפרסם.^[31]

לפרנסתו ניהל קוטיק מסעדה חלבית זולה, במרכז של ורשה היהודית צפופת האוכלוסין, ברחוב נאלווקי 31. היה זה מעין בית קפה (ביידיש: קאָוויאַרניע; בפולנית: kawiarnia), שלימים הפך בית ועד ומרכז חברתי ותרבותי תוסס לאינטליגנציה הצעירה, לסופרי יידיש בראשית דרכם ולעסקני תנועת הפועלים (שבה היה מעורב מאוד בנו בכורו אברהם). וכך תיאר את המסעדה המל'ל שלמה שרברק:

את הסופרים האידישיים אפשר היה לפגוש גם בבית משתה אחד ברחוב נאלווקי; זו היתה מסעדה לא יקרה ביותר, ובעשרים קופיקות היה אפשר לאכול שם ארוחת צהרים לשובע. שם היו סועדים בעיקר אנשי המסחר העניים; מתווכים, פקידי משרד, ופעמים נזדמן לשם גם איזה מורה. אפילו עתון "הצפירה"

היה נמצא שם על השולחן. ונדמה לי, כי זו היתה המסעדה היחידה, בה היה עתון זה. היו יושבים שם שעות על שעות, היו קוראים את העתון, אנשים היו מתודעים זה לזה, משוחחים, פעמים הכל יחד, וביניהם כאלה שנפגשו פה רק בפעם הראשונה בחייהם... שם היו גם מדברים על החידושים הספרותיים של הסופרים, על מאמרי השבוע ועל הליכותיהם של הסופרים עצמם, על פרישמן, נחום סוקולוב, פרץ, על "ציונות", עניינים עירוניים שונים ועניינים כלליים של עם ישראל - כל אלה היו שם תמיד שיחות היום. [\[32\]](#)

המשורר אברהם רייזן, שהיה בין ידידיו של הבן אברהם, עמד אף הוא על ייחודו של המוסד. כשנכנסו לחצר הפנימית - כתב רייזן - מיד בלט לעין בית הקפה של קוטיק בדלת הזכוכית שלו. ההמולה היתה גדולה כמו בכל בית קפה אחר, אבל בכל זאת, האופי היה שונה. לכאן באו זבנים ופקידים של בתי מסחר מרחוב גְּנֶשֶׁה (Gesia הסמוך, סופרים מתחילים ומורים לעברית, ציונים ובונדיסטים, אנשי פפ"ס (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) ובלתי מפלגתיים. מין ערבוביה פוליטית וחברתית, שכמקובל הציתה מלחמות ופולמוסים על כל עניין. גברת קוטיק, "הגבוהה והשמנה", לא אהבה את הוויכוחים - אף שהיו מתונים ורגועים יחסית - וברוגז היתה תמיד ממהרת להסות את הנצים, מפחדת שהצעקות תמשכנה תשומת לב משטרתית בלתי רצויה. ואילו קוטיק, גם הוא גבוה, בנוי לתלפיות ובעל הדרת פנים, היה סבלני הרבה יותר. לדברי רייזן הזניח קוטיק את עסקיו, ולמגינת לב אישתו התמסר לפרסום קונטרסיו וספריו, שאותם הדפיס על חשבוננו. הוא התגאה בספריו, והטיף כל העת, ברוח הדברים שפרסם, להתנהגות מוסרית ולמידות טובות. סיבה נוספת לאווירה הרגועה יחסית ששררה בבית הקפה היא, שהמקום שימש גם מועדון קריאה. קוטיק דאג שיהיו במקום עותקים מכל העיתונים היהודיים החשובים - במקום מיוחד על הקיר היו תלויים אפוא עותקים של עיתונים בעברית, בידיש, בגרמנית וברוסית. [\[33\]](#)

דמותו הציורית של קוטיק זכתה להארה מעניינת גם בידי הסופר א' ליטוין, שפגש בו בעשור הראשון של המאה העשרים, ועל כל פנים קודם לפרסום זכרונותיו. ליטוין הדגיש את היסוד העסקני באישיותו של קוטיק - ייזום וביסוס של חברות לעזרה הדדית לעניים ולנצרכים, בעיקר למען יוצאי ליטא, שחשו עזובים ונטושים בוורשה. קוטיק יכול היה לנצל את מערכת ההכריות שלו כדי להתקדם בעסקיו הפרטיים ולהיות לסוחר גדול - סיפר ליטוין - אבל הוא לא רצה בכך. "הוא חי בעולם אחר, צודק ויפה יותר", ומה

שהעסיק את מחשבותיו היה אך ורק כיצד אפשר לעזור לעניים ולחלשים.^[34] ואכן, קוטיק עצמו כתב כדברים האלה באחד מפרסומיו: "כל חפצי בחיים הוא לראות אותם [=את בני עמי] בהיותם שלווים, שקטים ומאושרים מבית ומחוץ".^[35]

מוקד פעילותו הארגונית והתעמולתית של קוטיק היה, כאמור, בית הקפה שניהל. רוח גדול לא היה שם - כתב ליטוין - אבל מצד אחר גם לא הוצאות רבות, "אוכל לכל הפחות יש שם ומרעב לא ימות אפוא." היה שם גם מכשיר טלפון - מצרך נדיר בוורשה של ראשית המאה - ובאמצעותו טיפל קוטיק בענייני הציבור שהעסיקהו.^[36] באישיותו נצטרפו לא רק מרץ וכשרון ארגוני, אלא גם תמימות אידיאליסטית ורצון עז ונלהב לעזור לחלשים. בזכות תכונותיו אלה שכנע רבים לסייע לאגודות שייסד. הוא הכין את התקנות של אותן חברות ואגודות והצליח - ללא כל הכשרה משפטית - לרדת לפרטי-פרטים. את התקנות הדפיס בקונטרסים קטנים (פירוטם מובא בנספח ג), שחילק חינם לכל באי בית הקפה.

נטייה זו ל'ארגון ותעמולה' בלטת בקוטיק עוד בילדותו, ובזכרונותיו הוא מספר על פעלתנותו בתחום זה: הוא ארגן חברת נערים בקאמניץ לשם קנייה משותפת של מסכתות הש"ס, אלא שהחברה נתפרקה לאחר שהוא נפל למשכב; הוא הוביל הפגנות מחאה נגד שמש בית הכנסת; עמד בראש קבוצת צעירים שהתארגנו לייסוד קולוניות בארץ ישראל ועוד.^[37]

חברת "אחיעזר" היתה החברה הראשונה שייסד בוורשה.^[38] היא נוסדה בשנת 1888 על ידי שבעה חברים שבראשם עמד קוטיק, ומטרתה העיקרית היתה סיוע לחולים. בתוך זמן קצר הצטרפו ל'אחיעזר' אנשים רבים, וכעבור שנה כבר היו בה שש מאות חברים. החברה לא הסתפקה בכך. חבריה ייסדו בית כנסת מיוחד, תחילה בבית פרטי ואחר כך ברחוב דז'יקה ((Dzika 38. בית הכנסת נוהל בידי קוטיק, שברוח ביקורתו על מרכזיות "הכבוד" בחיים הדתיים קבע בו מנהגים מיוחדים. הוא ביטל את העליות המכובדות לתורה, הטיף כנגד הפחד העממי מפני עלייה לתורה בזמן קריאת התוכחה, שבה נזכרות הקללות האיומות שימיט האל על עמו אם לא ישמע בקולו (קוטיק עצמו נהג לעלות אז לתורה), וכן ביטל את מקומות הישיבה המכובדים בבית הכנסת.^[39] החברה התפתחה והתרחבה, אך לאחר כחמש שנים התגלעו בתוכה מריבות והיא התפרקה. כעבור שנתיים, בשנת 1896, לאחר שפקיד מסחר בחנות שבשכונת פובונזקי ((Powazki מת מרעב, הוקמה החברה מחדש על ידי חבורת צעירים שהתקבצה סביב קוטיק. הפעם כבר הכין קוטיק תקנות מיוחדות, שאותן אף

הביא לדפוס. [40] בני החבורה שוב ייסדו בית כנסת, הפעם ברחוב גנשה 31. בשנת 1901 קיבלה החברה רשיון ממשלתי וקבעה את משרדה ברחוב קארמליצקה (Karmelicka) 27, שם פעלה לפחות עד שנת 1914. "אחיעזר" החלה לפעול גם בתחומים אחרים באמצעות חברות-משנה שעסקו בעזרה ליתומים ולעניים ובהפעלת בתי תמחוי בוורשה ובאֶטוֹוֹצֶק. לצד התרחבות מרשימה [41] פרצו שוב סכסוכים פנימיים, שעוררו בעיקר עסקנים "פולנים", שאופיה ה"ליטאי" של "אחיעזר" לא נשא חן בעיניהם. בסופו של דבר נתפלגה החברה, ו"הפולנים" יסדו חברה חדשה בשם "ביקור חולים הכללי".

במאמציו למען הכלל ראה קוטיק מילוי חובה אנושית ויהודית. הנה לדוגמה פעילותו לייסוד חברת "עזרת חולים", שהיתה אחת מחברות-הבת של "אחיעזר": "להטבת חיי בני אדם יש הרבה שלוחים" - כתב בשנת 1902 - "לא אך חכמים גדולים ועצומים, אבל גם אנשים פשוטים יעזרו פעמים רבות לתקן את העניינים, אשר תקונים דרושים להם... הנה, למשל, עתה באתי אנכי להעיר על ענין נחוץ ונכבד אחד את לב אחי בני עמי, היהודים יושבי הכרך הגדול ווארשא, שיש בו שמונה מאות אלפים תושבים ובתוכם בערך מאתים וחמשים אלפים יהודים, אשר להם אני דואג." [42]

קוטיק נוכח לדעת, כי עשרות חברות "ביקור חולים" הפעילות בוורשה אינן מסוגלות לפתור את הבעיות האמיתיות של החולים - הרופאים המעטים אינם זמינים, חסר ציוד רפואי בסיסי, ובינתיים נמקים החולים ובני המשפחות משוועים לעזרה שאיננה מגעת. קוטיק הציע לפתור בעיה זו באמצעות "תחבולה קלה" - ייסוד חברה שתסייע לאלתר לכל חולה, "בלי הבדל דת ולאום": "החברה הזאת דורשת אך מעט עמל, כל איש יעסוק בה אך מעט, יעלה אך מעט כסף לקופתה, יקדיש אך מעט עת לה, ואז ננצל כלנו מהצרות הרעות והגדולות." [43]

תכניתו היתה פשוטה: בכל שכונה יהיה מרכז רפואי, ובו ישהו בתורנות רופאים, חובשים ומיילדות, שיהיו מוכנים להגיש עזרה מיידית. המרכז יהיה מצויד בתרופות ובמכשור רפואי, בטלפון ובספרייה רפואית. כדי שהעזרה הרפואית תגיע מיד, המליץ קוטיק "כי רופאיה יסעו על 'דו-אופנים'... אשר יהיו נכונים בבתים ההם לעת הנחוצה." [44] הצלחתה של החברה תלויה, כמובן, במספר חבריה - כל חבר יתחייב לשלם דמי חבר שנתיים; ללון פעם בשלושה חודשים בביתו של חולה, ופעם בשלושה חודשים להיות בתורנות; לצרף חבר נוסף ולעסוק בהתרמות לחברה. הרופאים, הרוקחים, החובשים והמיילדות יקבלו משכורת נמוכה יחסית, ובתמורה למאמצייהם יהנו הם ובני משפחותיהם מטיפולים רפואיים עד להחלמתם המלאה (שלא כנזקקים, שאינם חברים, שיוכלו

ליהנות רק מטיפול רפואי ראשוני חנים).

בפעילותו הציבורית של קוטיק - כך כתב ליטווין - היה גם צד טרגי. לאחר שנתבססו האגודות שיזם, מיהרו הפעילים להתנער ממנו. אישיותו הדומיננטית והטרחנית ונטייתו הכפייתית להתערב בפרטים קטנים הפריעו לעושים במלאכה. בנוסף, התרחקותו מפרסומת אישית ומכיבודים הכעיסה את הגבאים, שעסקו בצורכי הציבור כדי להתכבד באמצעותם. דוגמה למתיחות שנוצרה בין קוטיק לבין הפעילים האחרים אפשר למצוא בפרשת הקמתה של "חברת מושב זקנים". קוטיק גילה שבוורשה רבתי, על כרבע מיליון יהודיה, אין אף לא בית זקנים אחד. כדרכו השקיע ברעיון את כל כוחותיו, כתב תקנות מפורטות והצליח להקים חברה לתפארת, שהונה העצמי היה כשלושים אלף רובל. אלא שלבסוף אף לא הוזמן לאסיפת היסוד של החברה. דעת הקהל היהודית סערה, והדבר השפיע גם על הגבאים - שקוטיק בעצמו מינה! - שבשוו בעצמם וצירפוהו שוב להנהלה.^[45]

"החייל האלמוני של המוסדות ההומניטריים בוורשה" - כך כינה אותו העיתונאי צבי פרילוצקי, עורכו הראשון של "דער מאַמענט".^[46] ואילו הסופר הירש-דוד נומברג ראה בו "איש מקורי ויצירתי, שמתוך מאה ואחד רעיונות שהוא הוגה - מאה הם דמיוניים ורק אחד בר מימוש".^[47] פרילוצקי סיפר בזיכרונותיו כי בדחף בלתי נשלט ובאנרגיה בלתי מצויה לא פסק קוטיק מלנסות ולשכנע את הבריות בנחיצות תכניותיו. בניסיונותיו אלה אף מצא את הדרך לחוגי המתבוללים בוורשה והצליח לגייס אישים רבי השפעה כגון ד"ר הנריק נוסבוים והבנקאי אדולף פרץ.^[48]

אין לנו מידע מדויק באשר להתממשות תכניותיו: כמה חברות ומפעלי חסד שיזם אכן הוקמו בסופו של דבר, מה היה אורך חייהם, כיצד תפקדו, ומה היתה מידת הצלחתם. הדבר מחייב מחקר נוסף החורג ממסגרת זו. על כל פנים, בנקרולוגים שנתפרסמו לאחר מותו הוסכם כי "במשך עשרות השנים האחרונות לא היתה בוורשה כל חברה, כל הסתדרות לשם צדקה, שלא נוסדה על ידי האינציאטיבה [שלן] או בהשתתפותו הקרובה".^[49] נראה שמכל החברות שייסד או שביקש ליסד פעלו בצורה ממשית ולאורך זמן רק שלוש: "אחייעזר", שהיתה כאמור בין חברות הצדקה הראשונות בוורשה ואשר תפקדה כמעין ארגון גג בנוסח חברות "צדקה גדולה", ושתי חברות הבת שלה: "עזרת חולים" ו"עזרת יתומים".^[50]

יש לזכור כי פעילותו של קוטיק היתה כרוכה גם בסיכון מסוים. בוורשה,

שנשלטה עד תום מלחמת העולם הראשונה בידי האדמיניסטרציה הרוסית, נחשדה כמעט כל פעילות ציבורית ב"חתרנות". גם ארגוני צדקה נחשבו בלתי חוקיים, ופעולות רבות אכן נעשו במחתרת.^[51] אין זה מקרה שבכל הצעות התקנונים שפרסם קוטיק הודגש בכותרת, כי הוא מקווה "להשיג על זה את רשיון הממשלה הרוממה".^[52]

בשנת 1909 דבק בקוטיק "חיידק" חדש. הוא הגה תכנית לפתרון מצוקת הדיור של רבים מיהודי ורשה, שסבלו משכר דירה גבוה, מצפיפות רבה ומתנאים סניטריים קשים. הוא פרסם קונטרסים מיוחדים שבהם שטח את רעיונותיו,^[53] אך לא הסתפק בכך. הוא ביקש להקים שכונה מיוחדת, שבה יוכלו יהודים לרכוש את דירותיהם במחיר סביר ולממש עקרונות של שיתוף וצדק סוציאלי. הוא שכנע את עורכי העיתון היהודי החדש "דער מאַמענט", שנוסד בוורשה בנובמבר 1910, כי התגייסותו של העיתון למפעל מסוג זה תועיל גם לתפוצתו. מערכת העיתון, שביקשה לרכוש לעצמה במהירות קהל קוראים ולא בחלה בשיטות פרסום זולות, נענתה לאתגר. בקיץ 1911 אותרה קרקע מתאימה ביערות מילוסנה (Milosna), אתר קיט כעשרים ק"מ ממזרח לוורשה, והעיתון רכש שם חלקות קרקע.^[54] במודעות צעקניות שנתפרסמו מדי יום בעיתון הוכרז על מבצע מיוחד: בכל יום יודפסו בעיתון תלושים מיוחדים ואחת לשבועיים יוגרל מגרש במילוסנה בין הקוראים שיצברו חמישה-עשר תלושים. המגרש יינתן בחינם ועליו יוכלו הזוכים לבנות לעצמם בתים פרטיים. העורך צבי פרילוצקי אישר בזיכרונותיו שיזמה זו, שמאחוריה עמד קוטיק, אכן העלתה את תפוצתו של העיתון. המבצע נמשך כמה חודשים, אך ככל הנראה התכנית הגדולה להקמת "קולוניה" יהודית במילוסנה לא יצאה לבסוף אל הפועל.^[55]

על תכנית כושלת אחרת שרקם קוטיק סיפר הסופר הירש-דוד נומברג. קוטיק ביקש להביא להקמת מה שהוא כינה "משכן" או "פאָלקסהויז" [=בית עם]. הוא כינס את ראשי החברות היהודיות בוורשה וניסה לשכנעם להקים מבנה גדול שבו ישוכנו משרדיהן של כל החברות וכן יהיו בו אולמות להרצאות, לקונצרטים ולתערוכות בנושאים יהודיים. ראשי החברות, שסברו בטעות כי קוטיק מבקש לאחד את כל החברות לחברה כללית אחת, נבהלו ונסו על נפשם...^[56]

בשנת 1912 השתנו חייו של קוטיק. הוא נענה ללחציו של בנו אברהם והחל להעלות על הכתב את זיכרונותיו. הוא כתב כאחוז בולמוס. כעבור ארבעה חודשים בלבד סיים את כתיבת הכרך הראשון ומסרו לפרסום ללא כל שהיות.

הספר הופיע בוורשה בשלהי 1912 וזכה להצלחה מיידית. קוטיק התיישב מיד לחבר את החלקים השני - שהופיע בוורשה בשלהי 1913 - והשלישי, שלא נדפס מעולם וככל הנראה אבד.

בשנים 1913-1914 שקע קוטיק, רובו ככולו, בכתיבת הזיכרונות, בהתייחסות לתגובות הרבות שקיבל על ספרו ובמיוחד בקשר יוצא הדופן שנרקם בינו לבין הסופר שלום עליכם. ידיעותינו על חייו משנת 1914 ואילך מועטות ונראה שבתוך זמן קצר חלה ונפל למשכב.^{56א}

ב13- באוגוסט 1921, בצהרי יום השבת, תשעה באב תרפ"א, נפטר קוטיק בוורשה - לדברי העיתונים היהודיים, לאחר מחלה ארוכה וקשה. הוא היה בן שבעים וארבע במותו.^[57] למחרת, בשעה שתיים בצהריים, יצא מסע ההלוויה מביתו שברחוב מוראנובסקה (Muranowska) ^[58] 11 אל בית הקברות היהודי בוורשה שם הספידו מ'א הרטגלס, ממנהיגי התנועה הציונית בפולין.^[59] המהדורה השנייה של זיכרונותיו, שאותה הכין לפרסום בשנתו האחרונה, הופיעה בברלין, על שני חלקיה, כמה חודשים לאחר פטירתו.

ד. התקבלות הזיכרונות

1. "אני משוגע מתענוג": יחזקאל קוטיק ושלום עליכם

עם פרסום הכרך הראשון, בשלהי שנת 1912,^[60] עוררו הזיכרונות התלהבות רבה בקרב קוראי ספרות יידיש. איש לא העלה על דעתו שקוטיק, שנודע עד אז כעסקן קשיש, מושך גם בשבט סופר. ההפתעה היתה אפוא גדולה. "איפה היית עד עכשיו?" השתאה שלום עליכם, שלא הכירו קודם לכן, ולא מעט בעידודו התמסר קוטיק לכתיבת החלק השני של זיכרונותיו. ייתכן שהקרירות שבה נתקבל החלק השני מצדו של שלום עליכם, שאותו העריץ קוטיק ושאל חוות דעתו התייחס כאל גזר דין, היא שגרמה לו לגנוז את כתב היד של החלק השלישי ואף את שישים וחמישה העמודים הראשונים שכבר נדפסו, שאף מהם לא נותר זכר וכנראה אבדו לעולם.

מסכת יחסיהם של קוטיק ושלום עליכם ראויה לתשומת לב מיוחדת, שכן בפרק זמן קצר יחסית ניהלו השניים - שעד אז כלל לא הכירו זה את זה - התכתבות אינטנסיבית שרק חלקים ממנה נשתמרו.^[61] הסופר הגדול, ששכב אז על מיטת חוליו, חשף בפני קוטיק את פרטי מחלתו ואת השינויים במצבי רוחו, שיבח את כתיבתו ועודדו להמשיך ולכתוב את קורותיו. ואילו קוטיק ראה

בתשומת הלב שהוענקה לו את הכבוד הגדול ביותר שזכה לו מימיו וסיפר לחברו לעט על דרכו בכתיבה ועל מטרותיו. ליחסים אלה גם היתה השפעה מסוימת על דרכו הספרותית של שלום עליכם בשנת 1913, ועל כן ראוי לבררם בקיצור.

שלום עליכם קיבל לידי עותק מן הכרך הראשון זמן קצר לאחר שהוחל בהפצתו. מתברר כי קוטיק, ששלח עותקים ראשונים מספרו לשלום עליכם, לשמואל ניגר, מבקר הספרות החשוב, ולידידו המשורר אברהם רייזן, התבלבל מעט. העותק עם ההקדשה לניגר נשלח בטעות אל שלום עליכם (שניהם שהו אז בשווייץ), ואילו זה שנועד לרייזן (ששהה אז בארה"ב) הגיע לידי ניגר. שלום עליכם, ששהה אז בבית מרגוע ליד העיר השוויצרית לוזאן (Lausanne),^[62] לא יכול היה להתאפק, החל לעיין בספר, וכעבור ימים ספורים, ב-6 בינואר 1913, הביע בפני קוטיק את רשמיו הראשונים.

במכתבו הודיע שלום עליכם לקוטיק על הבלבול במשלוח העותקים, והתלונן, אגב כך, על המו"לים, שאינם דואגים לכריכה נאותה של הספרים; הוא נכשל בניסיונותיו לקרוא בספר בלי לפגום בדפים המחוברים, ולבסוף - מרוב חשק שתקף אותו לקרוא - החליט לחתוך את הדפים, אף שידע כי הדבר יגרום להתפרקותו של הספר. בדרכו ההומוריסטית הביע שלום עליכם את ביטחונו, שגם את ניגר יתקוף בוודאי היצר הרע והוא ינהג בצורה דומה בעותק שבידיו. "יש לי חשק לקרוא בספרך" - הוא כותב לקוטיק - "מפני שלבי אומר לי שה'זיכרונות' שלך שייכים לסוג הספרים שעליהם אמר גוגול, כי לו כתב כל אדם ברצינות וביושר את הביוגרפיה שלו, אזי היו בידינו ספרים טובים לרוב. עיינתי בכמה דפים וזה מצא חן בעיני... היום אני מסיים את הרומן שלי [=דער בלוטיקער שפאס], אומר 'ברוך שפטרני' ונוטל לידי את הזיכרונות שלך".^[63]

לא יצאו יומיים, וב-8 בינואר 1913 מיהר שלום עליכם וכתב לידידו ניגר שגר אז בברן:

מזמן לא נגרמה לי הנאה שכזאת מספר, כמו מה'זיכרונות' של יחזקאל קוטיק. זוהי כרוניקה משפחתית, שאי אפשר להגזים בחשיבותה ההיסטורית. ממש ליקקתי את האצבעות. לא יכולתי להינתק מן הספר. אני מבקש ממך, כתוב לי מיד מיהו היהודי הזה, מניין הוא? מה עיסוקו? כתוב לי כל מה שידוע לך עליו. האם עיינת בספר הזה? ומה אתה אומר? הרי אתה מבקר ומבין בזה יותר ממני. אינני בטוח בעצמי. נראה לי שזה כפתור ופרח - הייתכן שאני טועה? אני מבקש

ממך, כתוב לי מיד!^[64]

בתוך יומיים סיים שלום עליכם את קריאת הספר. הוא קרא בו, כעדותו, בלי להפסיק, ומיהר לכתוב לקוטיק (10-11 בינואר 1913). איגרת מרשימה זו, שבה קד שלום עליכם קידה מופלגת של כבוד והערצה לכשרונו הספרותי של בעל הזיכרונות, הובאה לדפוס בידי קוטיק עצמו בפתח המהדורה השנייה של הזיכרונות והיא מתורגמת בשלמותה גם בפתח מהדורה זו.^[65] בהתרגשות כנה ובחמימות העיד שלום עליכם על העונג שנגרם לו, על פרצי הצחוק שנתחלפו בדמעות, על הזדהותו עם הדמויות ועל התפעלותו מכשרון התיאור והשחזור של קוטיק, וכדבריו: "אני וצרור הדמויות והתמונות שעמי, שרבות מהן הכרתי ורבות דמיינתי, אומר לך בלי שום חנופה או ענווה מזויפת - לעומתך ילד עני אנוכי, קבצן!"

את מכתבו סיים שלום עליכם במשאלה, כמעט בתחינה, שקוטיק ימשיך ויכתוב:

אני באמת מתגאה, שהספרות העממית הצעירה שלנו בידיש נתעשרה בספר כמו ה"זיכרונות" שלך. האם תמשיך לכתוב את ה"זיכרונות"? יהיו הכרכים הבאים שמנים ומוצלחים כמו הכרך הראשון? מוצלחים - בזה אני בטוח; שמנים - אינני יודע. אני חושש שהם כבר יהיו רזים ודלילים יותר. היהודים הללו כבר אינם! כלומר, הם ישנם, אבל איש אינו מבחין בהם...

...ענה לי, בבקשה, אם יש לך מעט זמן בשבילי, האם אתה ממשיך לכתוב עוד "זיכרונות", מאיזו תקופה, באילו חוגים תעסוק, האם זה הולך כל כך חלק כמו שהיה עד עכשיו, והאם אתה מזכיר גם את המשפחה? יש שם טיפוסים שאתה מוכרח לחזור אליהם, לספר ולספר. שמור על בריאותך ועירנותך, וכתוב!

בעצם אותו היום, ב-10 בינואר, שיגר שלום עליכם עוד מכתב לניגר, ושוב חזר וביטא את התפעלותו מן הזיכרונות - "אני משוגע מתענוג!"^[66]

ב-13 בינואר כתב שלום עליכם מכתב נוסף לקוטיק. באותו יום הגיע לידי עותק מן היומון הוורשאי הנפוץ "דער פריינדל", שבו פרסם "בעל-מחשבות" - כינויו של המבקר הספרותי רב ההשפעה איזידור (ישראל) אַלְיָשֶׁב - ביקורת חיובית ביותר על ספרו של קוטיק. שלום עליכם שיבח את טעמו הספרותי האנין של "בעל-מחשבות", שהתלהב כמותו מן הספר, והביע את ביטחונו שבעתיד עוד יכתוב מחקר שלם או ביקורת מפורטת יותר "על ספרך, או על ספריך. הלא ידוע לנו שאתה כותב חלק שני לספר! אמן! הלואי!" "תשובה ממך עדיין לא קיבלת" - התלונן שלום עליכם - "ובינתיים מונח אצלי הספר, ועליו מקושקשות בשוליים הערות שמהן חשבתי לעשות 'מטעמים', והנה 'בעל-מחשבות' כבר חטף

וקדם לי..."[67]

ובינתיים הגיעה תשובתו של קוטיק, שנחתמה בט"ז בשבט תרע"ג (23 בינואר 1913). קוטיק, שהיה המום מן התשבחות שהעתיר עליו שלום עליכם, השיב תחילה בענווה כי הערכתו והכרתו של שלום עליכם מוגזמות ביותר. הוא עצמו כלל לא שיער שזיכרונות של יהודי פשוט כמותו יש להם ערך כלשהו, עד שפעם אחת סיפר לבנו ולאחד מחבריו על כמה אירועים מחייו, והם המריצוהו לכתוב. הוא החל בכתיבה בחורף תרע"ב (1911/1912) וסיים את מלאכתו כעבור שלושה-ארבעה חודשים. "כעת אני עובד בפרך על החלק השני... פה תוצג תמונתו של יהודי גלותי אמיתי... וזה אני עצמי." בהמשך ציין כי בדעתו להקדיש את החלק השלישי "לוורשה ולעסקני הציבור שבה. זה צריך להיות כך, שכן זוהי ה'חבילה' שלי, המומחיות שלי, וכל החברות הנמצאות בוורשה, כמעט את כולן ייסדתי אני. בתוכן התפוררו חלקים מנשמתני." "עוד תשובה ממך, זה מה שהייתי רוצה" - התחנן קוטיק בפני הסופר הנערץ - "היום שבו אקבל ממך מכתב יהיה עבורי יום חג." [68]

את מכתבו הבא, שנחתם ב-28 בינואר, כבר כתב שלום עליכם מבית חולים פרטי בברן, אליו הובהל כעשרה ימים קודם לכן בשל מחלת כליות פתאומית. [69] "חוששני שמכתבי זה יהיה בגדר יום טוב שהופרה שמחתו: אני כותב לך מכתב זה מבית חולים שאליו הגעתי כדי למות... [אמנם] כבר כמה ימים שאני חש הרבה יותר טוב, ונדמה לי שעוד אוכל לסיים [בטרם אמות] את האוטוביוגרפיה שלי, שהתחלתי בכתיבתה בשנת 1908. ובהמשך: "מה יהיה עתה? אינני יודע... אני בצרות צרורות. ובכל זאת אני כותב וכותב. בעיקר אני רוצה לכתוב את כל תולדות חיי." הוא מספר לו כי בז'נבה התפללו רבים לשלומי, ומציין בהומור, כי ברור לו שאין דמיון בין בית הכנסת הזה והתפילה שנערכת בו לבין בית הכנסת בקאמניץ. "כתוב לי מכתבים, קשישא" - הוא מסיים את המכתב - "וגמור את ספריך!" [70]

חוקרי שלום עליכם תהו על הסיבות שהניעוהו לחדש את כתיבתו האוטוביוגרפית דווקא בשנת 1913, ברומן "פונעם יאָריל" (=מן היריד; או בשם שהעניק לו י"ד ברקוביץ: "חיי אדם"). אף שהתחיל כאמור במלאכה זו עוד בשנת 1908, ופרגמנטים אוטוביוגרפיים מצויים ביצירתו כבר מראשיתה, נהג להצהיר - וכך בפירוש כתב באחד ממכתביו משנת 1912 - שהוא דוחה את כתיבתו זו לעת זיקנה, ולפי שעה הוא עדיין נער הנמצא בראשית יצירתו. "לא יצאה שנה והוא ניגש לכתיבת הביאוגרפיה שלו. מה אירע? כלום היתה בו הרגשת-פתאום כי קץ 'נעוריו' קרב? מנין באה לו הרגשה זו?" - תהה ידידו

ומבקרו ש' ניגר. [\[71\]](#)

ייתכן, וזו השערה הזקוקה לביסוס, שרעננותם וחיוניותם של זיכרונות קוטיק, שכזכור הגיעו לידי שלום עליכם בדיוק כאשר סיים את הרומן הארוך "דער בלוטיקער שפאָס", [\[72\]](#) שימשו מאיץ לפנייתו המחודשת אל הכתיבה האוטוביוגרפית. השוואת "פונעם יאָריל" אל "מיינע זכרונות" של קוטיק מחייבת עיון נפרד, אך קווי דמיון ושוני מסתמנים בבירור, ודי בציטוט גרגיר מראשיתו של הספר, שממנו מסתמנת עקיצה כלפי סוג כתיבת הזיכרונות שבו נקט קוטיק:

ראשית כל חייב אני לספר לכם על אבות גיבורנו, על אביו ועל אמו. בואו והחזיקו טובה לי, שפותח אני רק באביו ובאמו, ולא באביו-זקנו ובאביו-זקנו, כמו שנוהגים שאר הביוגראפים לרגל מלאכתם. [\[73\]](#)

ונשוב אל המכתבים: ב-5 בפברואר שיגר שלום עליכם - עדיין מבית החולים בברן - גלוית דואר קצרה לקוטיק, שהציע לבקרו בשווייץ כדי שיוכל לקיים מצוות ביקור חולים (מכתבו של קוטיק לא נשתמר). הוא דחה באדיבות את הרעיון ("זה יותר מדי רחוק ויקר"), והוסיף: "זהו יום רע עבורי! אבל אל תצטער. אם אחיה, בוודאי אבוא לבקרך בבית הקפה ונשתכר קצת!" [\[74\]](#)

גלויות הדואר הבאות מברן (8-11 בפברואר) אף הן נעות בין פסימיות ("אתמול כבר חשבתי שזה הסוף...") [\[75\]](#) "היה לי לילה רע מאוד, אוי איזה לילה!" [\[76\]](#) לבין תקווה ("ושוב לא טוב - אבל תקוות, תקוות!") [\[77\]](#) כשהוא חש מעט בטוב, הוא פונה לכתיבת האוטוביוגרפיה, "ומתגלגל לפעמים מרוב צחוק. כמו ילד: אומר בעצמו איזו שטות וצוחק ממנה." [\[78\]](#)

לבסוף החליטו רופאיו של שלום עליכם שאין צורך לנתחו וציוו עליו לנסוע לעיירת הנופש האיטלקית נרווי (Nervi), ליד גנואה. בדרכו לשם, ב-1 במרס, הוא נמצא בווינה ומדווח על כך באופטימיות לקוטיק בשתי גלויות (1-2 במרס). [\[79\]](#) למחרת, ב-3 במרס, הוא משגר גלויה נוספת, הפעם מ'העיר הכי יפה בעולם' - ונציה. [\[80\]](#)

מכאן ואילך הואט מעט קצב ההתכתבות. ייתכן שקוטיק חשש להטריד את שלום עליכם המחלים בנרווי והמתין לאות מצדו. והנה, בפסח תרע"ג, חידש שלום עליכם את הקשר, וזו הפעם היתה בפיו הודעה מעניינת במיוחד, הקשורה בעבודתו הספרותית. הוא החליט לשלב ביצירתו את ידידו החדש, בשמו המפורש, וביקש לשם כך את רשותו. באותם ימים החל שלום עליכם לפרסם

בעיתון הוורשאי "היינט" את סדרת הפלייטונים השנייה שלו על מנחם-מנדל, גיבורו הוותיק והאהוב. [81] הוא אמנם קיווה כי תכניתו לשוב ולבקר בפולין ולהיפגש עם קוטיק תצא לפועל בקרוב, אך בסתר לבו ידע שמצב בריאותו אינו מרשה לו זאת. את המפגש עם קוטיק ברא אפוא שלום עליכם בדמיונו היוצר.

הפעם העביר שלום עליכם את מנחם-מנדל אל העיר הגדולה ורשה, שבה הוא מוצא את פרנסתו כעיתונאי. במכתביו המשעשעים לזוגתו שיינה-שיינדל, שנותרה בכתריאליבקה, מתאר ומפרש מנחם-מנדל מנקודת מבטו המיוחדת את אירועי הימים ואת הפוליטיקה היהודית והבינלאומית - והימים ימי המלחמות בטורקיה ובבלקן, ערב מלחמת העולם הראשונה. והנה, כבר בתחילת שהותו בוורשה הוא מתיידד עם דמות ששמה "כאסקל קאטיק". שיחותיהם של השניים מתנהלות בבית הקפה של קוטיק, והן סבות על פוליטיקה, על מלחמות, על "פרוייקטים" דמיוניים שממציא מנחם-מנדל, וכיוצא בזה. קוטיק - המוזכר בפלייטונים הללו עשרות פעמים - מקשיב, מתווכח, מייעץ ומדריך, ומנחם-מנדל מדווח על כך מדי שבוע לרעייתו שיינה-שיינדל:

לוקח אני את מקלי והולך לי למלצ'ארניה שלי לשותות כוס קפה ולדבר עם אנשים. והמלצ'ארניה שלי היא בנאליבקי אצל חאסקל קוטיק. למה זה דווקא אצל חאסקל קוטיק? להכעיס לפולאקים! ... אנחנו יושבים ויושבים בשניים, אני וחאסקל קוטיק, ליד כוס קפה, ומדברים באחינו בני ישראל... [82]

רצתי אצל ידידי, אצל חאסקל קוטיק. הוא אצלי בעל סוד. הוא יודע אצלי הכל. "אתה נראה לי, אומר הוא, משהו נסער מאוד, בימים האחרונים, ר' מנחם-מנדל" ... מחייך הוא, חאסקל קוטיק כלומר, ופונה אלי בנעימות ובשקט כדרכו: "רק לא לצאת מן הכלים, ר' מנחם-מנדל, אומר הוא, חכה מעט קט, אומר הוא, ותשמע, אומר הוא, דברים גרועים יותר..." יהודי משונה חאסקל קוטיק זה! [83]

ולעתים הוא עוקץ בחיבה את כתיבתו הספרותית של קוטיק, אולי כראי לכתיבתו שלו:

כמה פעמים אמרתי לו: "ר' חאסקל, אומר אני לו, זרוק הצידה, אומר אני, את כל ההבלים שלך (הוא מתעסק כמוני בכתיבה כלומר; רק שאינו כותב פוליטיקה, הוא כותב ספרים), מוטב נכניס ראשינו, אומר אני, בקולר המלחמה, אז ניטיב לעשות!" ... מביט הוא בי כבמשוגע: "איזו שייכות, אומר הוא, יש לנו, יהודים המתעסקים בכתיבה, למלחמה?" [84]

גם שיינה-שיינדל תוהה על טיבו של אותו חבר חדש:

ומיהו הקוטיק הזה שמהר כל כך התחברת איתו עד שאינך יכול כבר בכלל להיות יום בלעדיו? מאיזה קוטיקים הוא? והאם הוא נשוי?... ראה נא שלא יכניס אותך שם לבוץ, או סתם ירמה אותך. [85]

את אופיו של קוטיק הוא מגדיר כך: "חאסקל קוטיק אוהב תמיד להתווכח..."; [86] "היהודי הזה יש לו טבע לשאול כל פעם שאלות ובכל דבר להתעקש. מה שלא תאמר לו, חייב הוא לומר לך ההפך!... עיקש מעוקש שכמותו!"; [87] "מתמלא הוא כעס - הוא חמום מוח, סכנת נפשות!... אנחנו מקניטים זה את זה כהוגן." [88] וברור שאת החומרים לציורים אלה נטל שלום עליכם מעדותו של קוטיק על עצמו, למשל: "עוד מילדותי הייתי מקשן גדול. כל הזמן שאלתי שאלות והקשיתי קושיות." [89]

הוא גם מלגלג בחיבה על "ניסיונו הספרותי" של קוטיק בכתיבת תקנות. כאשר מנחם-מנדל מבקש להוציא לאור "תוכנית שלמה עם תקנות שונות" ולפרסמה כספר שיופץ חנם בשישה מיליון עותקים: "קפצתי לי לחאסקל קוטיק, הוא כבר הוציא הרבה ספרים שכאלה, על כן מתמצא הוא בכך, ועשינו מיד חישוב בנייר ועיפרון." [90]

כאשר הוגה מנחם-מנדל "פרוייקט" חדש - הקמת בית קפה מיוחד לסופרים יהודים וייסוד אגודה מקצועית עבורם - הוא מספר על כך, כמובן, לידידו קוטיק:

וכמו ששמע את המלה "חברה", כך קפץ הוא כמוצא שלל רב והחל שופך עלי עצות... הוא יסד כבר, אומר הוא, חברות כאלו לאין שיעור. אין, אומר הוא, כל כך הרבה שערות בראשי. לענין עשית חברות, אומר הוא, אין שני לו. חברה אחת ייסד הוא, ושמה, אומר הוא, "עוזר דלים". אם ברצוני, אומר הוא, נותן הוא לי פנקס, שני פנקסים, שלושה פנקסים של חברת "עוזר דלים" שלו, כדי שאלמד ממנו ולא אעשה שטויות. [91]

ועל משיכתו האובססיבית של קוטיק לתקנות, הוא כותב:

היהודי הזה, עליך לדעת, כשהוא נטפל, אי אפשר כל כך מהר להפטר ממנו.

הנה נטפל הוא אלי בענין הקוויארניה היהודית שאני רוצה לפתוח במניות, שאקח את ה"תקנון" שהוא חיבר למעני. הכל צריך, אומר הוא, שיהיה לו תקנון מאושר על ידי החוק. למה לך יותר? אפילו בשביל הספר שלי לטובת האמיגראנטים חיבר הוא גם כן, אומר הוא, "תקנון" - יהודי התאהב לו ב"תקנונים"... [92]

שלום עליכם לא ידע מה תהיה תגובתו של קוטיק. הוא קיווה שאין הוא כועס עליו בשל הפרסום הגדול שהוא מעניק לו - ועוד בעירו שלו, בוורשה - ועל כן חש שעליו לבקש את רשותו לשימוש שהוא עושה בשמו. ב-25 באפריל 1913 ("ט בניסן תרע"ג), הוא כותב לו:

ידידי היקר מאוד, רב כאסקל קאָטיק! את השם הזה נתן לך מנחם-מנדל שלי במכתבו השני שנתפרסם ב"היינט", והוא לא ישכח אותך, אם ירצה ה', באף אחד ממכתביו לשיינה-שיינדל שלו. בכל יום שיש, אם ירצה ה', הוא יזכיר אותך, ואני מקווה שאין לך תרעומת עליו או עלי. אני כותב לך על כך מראש, משום שיש אנשים שאוהבים לחשוף את שיניהם כאשר הם רואים את שמם נדפס בפלייטון, ומשום שמצביעים עליהם הם מפרשים זאת לרעה. היות שאין אני מכירך אישית, אני כותב לך על כך. אם ירצה ה', אחרי החג [=פסח], כשאהיה במחנכם [=בוורשה], שנינו נצחק על זה כמו שצריך. [93]

תיכף לאחר הפסח (איסרו חג; 28 באפריל) ענה קוטיק על המכתב. הוא שמח מאוד על חידוש הקשר עם שלום עליכם, ובאשר למנחם-מנדל - "אגלה לך סוד, שבחלק השני של זיכרונותי אני מציג את עצמי כמנחם-מנדל אמיתי. לכן, מנחם-מנדל שלך יכול להיות חבר קרוב שלי." אך הבשורה החשובה באמת היתה בואו הצפוי של שלום עליכם לוורשה: "אני כבר סופר את הימים ואת השעות ואת הרגעים עד שתגיע" - כתב קוטיק. "האם דבר של מה בכך הוא, שמנחם-מנדל זה (כפי שאני רואה את עצמי) יעלוץ בחברתו של שלום עליכם החביב?" ולסיום הוא מדווח כי החלק השני של זיכרונותיו אמור להיכנס בתוך זמן קצר לדפוס, וכי הוא נמצא כבר בעיצומה של כתיבת החלק השלישי. [94]

כשלושה שבועות חלפו, ובינתיים נתפרסמו מדי שבוע ב"היינט" מכתבים נוספים של מנחם-מנדל. ב-21 במאי שיגר קוטיק מכתב לשלום עליכם ובו התייחס בהומור לתיאור דמותו בפלייטונים ולכמה מן התכונות שהוענקו לו, בעיקר תכונת משיא העצות הנצחי:

עם מנחם-מנדל אני קצת ברוגז. איש מהיר ונמהר מדי שעושה הכול בלעדי.

לא שואל אותי כלום, וכלל אינו מאזין לעצותי... אני חושש שהוא יעשה איזה פלונטר בדיפלומטיה העולמית... אני מזהיר אותך, שלום עליכם היקר, שאם מנחם-מנדל לא ישוב ויתייעץ עמי ויעשה הכול בעצמו, בלעדי, אתלונן בפני אישתו. כתובתה כבר נודעה לי. הוא כבר יחטוף ממנה מנה... אתה שותק כבר הרבה זמן. מדוע אתה שותק? ענה לי...^[95]

למכתב הזה ענה שלום עליכם מיד (23 במאי), וכדרכו השיב בהומור תחת הומור. דבריו הסתומים לכאורה מתבהרים יפה על רקע המתואר לעיל:

הייתכן? מה זאת אומרת, שהוא לא שואל בעצתך? אלא את מי הוא שואל? אל מי הוא בא בכל יום? את מי הוא מזכיר אם לא אותך? את מכתבך הקצר כלל לא הבנתי, לגמרי לא. למה שלא תכתוב לי מה שלומך? מה אומר "העולם" - ו"העולם הגדול" - על המכתבים? כתוב! בקרוב נהיה הרבה יותר קרובים מאשר עכשיו.^[96]

ב-2 ביוני ענה קוטיק על מכתבו של שלום עליכם והתייחס, בין היתר, לשאלתו בדבר תגובת הרחוב הוורשאי למכתביו של מנחם-מנדל. זוהי שאלה מיותרת - קבע קוטיק - שכן שלום עליכם אינו מסוגל להוציא מתחת ידיו משהו שהוא פחות ממצוין. זאת ועוד, "העולם קורא, חוטף, בולע וקורע את מכתבך החכמים, השנונים ובעלי ההומור המעודן".^[97]

בקיץ 1913 חל שיפור ניכר בבריאותו של שלום עליכם. ביולי ביקרה רעייתו אולגה בוורשה ובשליחותו נפגשה עם קוטיק. ב-4 באוגוסט 1913, לאחר הפסקה של כמה חודשים, שב שלום עליכם וכתב לידידו, והפעם הזאת מעיירת הנופש הגרמנית ויסבאדן:

דווקא מכתב, אתה אומר? לא מספיק לך, כנראה, שמנחם-מנדל שלי אינו פוסח עליך אף לא במכתב אחד? ביום שישי הזה תפגוש אותו, אם ירצה ה', בתקנון של חברת "הכנסת כלה" של כתריאליבקה. בקיצור, הוא מעריך אותך מאוד, מנחם-מנדל שלי, ולמרות שהוא מתקוטט אתך פעמים רבות, זה עובר לו מהר ושוב הוא רץ אליך, ובפרט כדי לקבל עצה - אבל על זה אסור לדבר! אישתי הביאה לי דרישת שלום לבבית ממך, אבל זה לא מספיק - אני עצמי מוכרח להכיר אותך אישית. אני מסרב להאמין שלא קראת שום דבר בעולם - הספר שלך מוכיח את ההיפך. אם ירצה ה', נתראה בוורשה לאחר החגים ובלי שום תירוץ, ובינתיים ענה לי וכתוב מכתבים...

ג.ב. מתי יופיע החלק השני של ה"זכרונות" שלך?^[98]

בתשובתו של מנחם-מנדל לאישתו, לאחר שזו סיפרה לו על ייסוד חברת "הכנסת כלה" בעיירה כתריאליבקה, אכן שב שלום עליכם ולגלג, בטוב לב, על התמחותו של קוטיק בייסוד חברות:

הלכתי ישר לידידי חאסקל קוטיק ומצאתיו בעבודה - הוא עושה "תקנון" לחברה חדשה. איזו חברה - איננו רוצה להגיד. בינתיים, אומר הוא, זה סוד. אך לכשיוודע, אומר הוא, תהיה שמחת עולם, באשר לא בא כבושם הזה - עוד לא היה דבר שכזה בשום מקום... ליסוד חברות, אומר הוא, וחיבור תקנונים, שאלו אותי, אומר הוא, ואתן לכם חומר!... שב במחילה, אומר הוא, ואני אכתוב לך... סבורה את שזה נמשך הרבה, או שהוא הוציא איזה ספר או נייר, או מה? לא, ודווקא בעל-פה ודווקא בלי לחשוב הרבה, רק קימט את מצחו, וכמו שאני כותב לך, זה נשפך אצלו כשיר מזמור, רהוט חלק ומלוטש, פנינים ולא מלים!^[99]

קוטיק הבדוי מכתוב אפוא למנחם-מנדל ידידו את שמה של החברה: "הפרויקט של התקנון של חברת 'הכנסת כלה' בכתריאליבקה, שצריך לקבל אישורה של הרשות ירום הודה" - שם "קוטיק" מובהק.^[100] מכאן ואילך לועג שלום עליכם לעשרות הסעיפים המפורטים ("שישים וכמה סעיפים"), שנהג קוטיק האמיתי להדפיס בחוברותיו. אך לצד העקיצה והשנינה, חולק לו מנחם-מנדל - הוא שלום עליכם - גם כבוד והערכה:

קחי איש כזה כמו חאסקל קוטיק. רשאת את לומר עליו מה שברצונך וחכמי כתריאליבקה שלך יכולים לעשות צחוק מחברת "הכנסת כלה" שלו כמה שמתחשק להם, אבל אני אומר לך... אני מיהודי זה הפקתי הרבה... אי אפשר בכלל להעריך!...^[101]

ב-15 באוגוסט ענה קוטיק, והפעם התייחס לשאלת שלום עליכם בדבר התמצאותו בספרות:

אם מדובר רק בספרות יפה - באמת קראתי מעט; אם בספרי חקירה, ספרים עבריים ישנים - הרי שקראתי לא מעט. את יצירותיהם של סופרי יידיש כמעט שאינני מכיר. לאלה כלל לא היה לי זמן. הרי אתה יודע: חברות, תקנות, תקנונים וכדומה - רק זה היה בראש שלי.^[102]

הסופר היחיד שאני נהנה לקראו - מודה קוטיק - הוא, כמובן, שלום עליכם. הוא גם גמר אומר, שברגע שיתפנה מעט, יקדיש את זמנו לקריאת כל כתביו של שלום עליכם ואחר כך - של שאר הסופרים הידועים. הכרך השני של הזיכרונות - הוא מבטיח - יראה אור במהרה.

הימים הנוראים של שנת תרע"ד עברו-חלפו, ושלום עליכם, שעדיין לא

הגיע לוורשה, הסתפק במשלוח כרטיס ברכה לשנה החדשה. [\[103\]](#) בינתיים הופיע החלק השני של הזיכרונות. בראש חודש כסלו (30 בנובמבר 1913) שלח קוטיק לשלום עליכם עותק מספרו. "בוודאי כבר שכחת אותי" - הוא פותח את מכתבו - "אבל אני לא שכחתיך ולא אשכחך". הוא משתוקק לשמוע את חוות דעתו של שלום עליכם על החלק השני ומבקשו: "תן נא מבט בספר - וזכני במכתב. אני כבר מצפה לזה, כמו ילד לדמי חנוכה." למכתב צורפה הערה מעניינת: "ספרי השלישי כבר מוכן ויימסר בקרוב להדפסה." [\[104\]](#)

קוטיק המתין בקוצר רוח לחוות דעתו של ידידו לעט. ב-2 בינואר 1914 השיב לו שלום עליכם, והפעם מפריז. שלום עליכם - כך יודעים אנו - לא אהב את החלק השני, אך חיפש כנראה את הדרך הראויה לומר זאת, בלי לפגוע ברגשותיו של קוטיק ("ידידי הישיש" הוא קורא לו בעברית). הוא בחר בדרך הרמיזה:

מדוע לא עניתי לך על מכתבך שנשלח עם הספר השני? בשל שני טעמים: הראשון, משום שחשבתי שהיום או מחר אהיה בוורשה... זה תלוי עתה רק בהיתר כניסה שנקבל ב-12 או ב-15 לחודש. והסיבה השנייה, שרציתי לעיין פעם נוספת בספרך הראשון, שממנו כל כך התפעלתי ואני עדיין מתפעל. אולי מפני שהקדושה תלויה שם באוויר, קדושת העבר הישן, האהוב, שאבד לתמיד... [\[105\]](#)

קוטיק לא הבין את הרמזים העדינים, אף שחש שמשהו אינו כשורה. ב-13 בינואר 1914 חזר והפציר בשלום עליכם שיכתוב לו את חוות דעתו המפורשת: "מכתבך הקצר... גרם לי במשהו לאי שקט. למה רצת 'לפתע פתאום' לחלק הראשון שלי? האם היו לך ספקות? מדוע אתה שותק בקשר לחלק השני?... אני מצפה בקוצר רוח לפסק דינך... כמו חסיד טוב הממתין לרמז מרבו." וכדי לרמז לו על הכיוון הרצוי סיים קוטיק את מכתבו בהערה הבאה: "ליל פרץ שלח לי בימים אלה גלויה בזו הלשון: 'אני פשוט מלא התפעלות מן הכרך השני שלך.'" [\[106\]](#)

האמת צריכה להיאמר, שעל אף ששלום עליכם עודדו להמשיך ולכתוב, בתוכו פנימה חשש שקוטיק לא יצליח לשחזר את הישגו, אף כי לא בשל מיעוט כשרונו. כזכור, הוא אף הביע בפני קוטיק במפורש את חששו זה עוד בראשית הדרך. [\[107\]](#) קוטיק לא הצליח אפוא, לדעת שלום עליכם, לחזור על הצלחתו הראשונה, אך את אכזבתו, הבלתי מנומקת, התקשה שלום עליכם להביע ישירות במכתביו. מה שרמז לקוטיק, כתב במפורש לידידו ניגר. במכתבו הפטיר שלום עליכם כבדרך אגב:

האם יש לך כבר את הכרך השני של קוטיק? ממש בזבזו. זה קלקל לי את טעמו של הכרך הראשון. יהודי תמים כל כך! [\[108\]](#)

ההתכתבות האחרונה שנשתמרה בין שני הסופרים היא מן ה-26 בפברואר 1914. שלום עליכם שהה אז שוב בנרנ, ובמכתבו שב והתחמק מאמירה מפורשת:

אתה שואל לדעתי על הכרך השני? הייתכן? הרי כתבתי לך מזמן! מה קורה לך? - גזלן! רוצח!... אני מקווה שבקרוב ניפגש בוורשה. "העולם" עובד על זה חזק. האמרגן שלי דופק שם עבורי על הקירות - שאלוהים יעזור לו. [אמן. \[109\]](#)

כעבור חודשיים יצא שלום עליכם לסיורו האחרון ברוסיה. בפסח תרע"ד (אפריל 1914) הגיע לוורשה, תחנתו הראשונה, ונתקבל באהבה ובהערצה על ידי המוני יהודים. הוא קיים סדרת פגישות עם סופרי ורשה, ואף שאין לנו ידיעה מוסמכת על כך, הדעת נותנת שבהזדמנות זו נפגשו השניים. [\[110\]](#) ייתכן שבפגישה זו לא יכול היה שלום עליכם להתחמק עוד מגילוי דעתו האמיתית, ואולי היה זה הוא שיעץ לקוטיק לשלוח לניגר את כתב היד של החלק השלישי, בטרם ידפיסו. [\[111\]](#) הייתכן שדעתם השלילית של שלום עליכם ושל ניגר היא שהניעה את קוטיק לגנוז את החלק הזה? בהיעדר מקורות לא נוכל להשיב על כך בבירור ושערי ההשערות נותרו פתוחים.

-

2. "ניצוץ גדול של סופר אמיתי" או "מעשיות טיפשיות"?

כיצד נתקבלו זיכרונותיו של קוטיק על ידי סופרים אחרים, בעיתונות ובביקורת בת הזמן? על יחסו של "ל פרץ", מן הדמויות המרכזיות בעולמה של ספרות עברית ויידיש בכלל ושל ורשה בפרט, אין בידינו תיעוד של ממש. עם זאת, יש יותר מרמז אחד לכך שפרץ התרשם מאוד ממפעלו של קוטיק. "בעל-מחשבות" ציין זאת במפורש במאמר ביקורת על קוטיק, שפרסם ביומון הוורשאי ביידיש, "דער פריינדל":

כבר מזמן לא נהניתי הנאה כזאת מביקורת... בהנאה החזקתי את הספר בידי, ושמחתי שמשאלתי הישנה, שהסבים שלנו יתחילו לכתוב את זיכרונותיהם, נתממשה בחלקה. שמחתי והתעניינותי אף גברו כאשר התחלתי לקרוא בספר. ואף שאין זה נאה למבקר לספר על כך, בכל זאת אני מוכרח

להודות, שזו הפעם הראשונה שכל כך התפעלתי מספר, עד שכמעט לא שמתי לב לשגיאות. יתר על כן, עניין דומה בספר גילה גם אדם גדול ממני - י"ל פרץ. באותה עת קרא אף הוא את זיכרונותיו של קוטיק ודיבר עליהם בהתפעלות דומה לשלי. [\[112\]](#)

זאת ועוד, מן ההערה שצירף קוטיק למכתבו אל שלום עליכם, שנדון לעיל, מתברר כי פרץ התרשם מאוד גם מן הכרך השני. [\[113\]](#) זיכרונותיו של פרץ עצמו נתפרסמו (תחילה בהמשכים בעיתונות ואחר כך כספר) למן שנת 1913, ושמא, על דרך ההשערה, ניתן לקשור גם בין הופעת הכרך הראשון של קוטיק והתגובות החמות שזכה להן לבין התעוררותו של פרץ לכתיבת זיכרונותיו מילדותו שלו, שבמקרה או שלא במקרה נקראו אף הם "מיינע זכרונות"? [\[114\]](#)

התפעלותו הגדולה של "בעל-מחשבות" מן הכרך הראשון באה, כאמור, לידי ביטוי ברשימה קצרה שפרסם במדורו "ליטעראַרישע געשפּרכן" (=שיחות ספרותיות) בחודש טבת תרע"ג (דצמבר 1912). מאמר עיתונאי זה, שנכתב בידי מי שנחשב כראשון המבקרים המודרניים של ספרות יידיש, קבע, ככל הנראה, את היחס החם והאוהד שזכה לו קוטיק. הוא הציג את הספר כפרי בשל וראשון מסוגו של ספרות זיכרונות יהודית של ממש:

זו הפעם הראשונה שיש לנו בספרות היהודית יצירה כזו של זיכרונות... כדי למצוא משהו דומה בספרות יידיש אנו צריכים לחזור עד למאה ה"ז, שעה שמרת גליקל מהמלין כתבה ביידיש את זיכרונותיה. דברים קטנים יותר מסוג זה יש לנו מעט בספרות העברית ובספרות היהודית-הרוסית; יש לנו גם את "ר' שלמה ר' חיימ'ס" של ר' מנדלי שלא נסתיים, יצירה שמעורבים בה הממאריסט והאמן. [\[115\]](#) אבל יצירה כל כך מושלמת עדיין לא היתה לנו. [\[116\]](#)

בהמשך עמד "בעל-מחשבות" על כמה ממאפייניו של הספר, ואף הפליג בהתלהבותו:

הסבא אהרן-לייזר והעילוי הגדול ישראל החסיד... מתוארים בכוח עז ובבהירות אמנותית, כמו דמויות ברומנים הטובים ביותר. ובכלל צריך לומר, שבמחבר יש ניצוץ גדול של סופר אמיתי, שיש בו הכשרון לספר ברהיטות ובנועם את חוויות נשמתו. לפעמים נדמה לי, שהמחבר הוא אפילו יותר מדי סופר, ובשל כך סובלת, לעתים קרובות, תמימותם של הזיכרונות.

"בעל-מחשבות", שהביע לא פעם במאמריו את התקווה שזקני הדור יתחילו לרשום את זיכרונותיהם, [\[117\]](#) חש עתה כי זיכרונותיו של קוטיק מסמנים אפשרות לצמיחתו של ז'אנר ספרותי חדש:

כאשר כתבתי לפני שנים ב"פריינד" את מאמרי על החשיבות והצורך שביצירת ספרות זיכרונות ביידיש... אני עצמי לא האמנתי שמשאלתו הטבעית של סופר יהודי תתממש אי פעם. והנה, בבת אחת, הופיעה לפני הקורא היהודי יצירה כזאת (כרגע רק החלק הראשון, אך כפי ששמעתי, היצירה כולה תהיה בת שלושה חלקים), שהיא פשוט מונומנטלית. במרוצת הזמן יהיה זה הכרחי שכל בית, שיש לו עניין בעבר היהודי, ירצה להתהדר בספר זה.

חשיבות מיוחדת נודעת לסקירה מקפת ומעמיקה, בת חמישה המשכים, שפרסם העיתונאי וחוקר היידיש נח פרילוצקי.^[118] הוא השתאה על שאיש לא העלה עד כה על דעתו, שאין ספרות לאומית, ודאי לא יהודית, יכולה להתקיים ללא ספרות זיכרונות, שהיא הראי לדיוקנו המיוחד של כל קיבוץ אנושי. תוך עמידה על גדולתו, עומקו והיקפו האפי של יצירות דוסטויבסקי, הציע פרילוצקי לראות במעולים שבספרי הזיכרונות כלי פרשני חשוב, שבדומה לתעודות היסטוריות ניתן להסתייע בהם לשם הבנה טובה יותר של יצירותיהם הספרותיות של גדולי האמנים.

לצד השבחים שהוא חולק לקוטיק והגדרתו כ"ממאריסט מלידה", אין פרילוצקי מתעלם מן הבלבול וחוסר הסדר בעריכת הזיכרונות. הקפיצה מעניין לעניין והקטיעה הפתאומית בעיצומו של סיפור הן מן הסממנים הסגנוניים הבולטים לעין כבר בעמוד הראשון. כך לדוגמה פתח קוטיק את ספרו בתיאור ה"סלופ", אותו מגדל היסטורי ששרד בעיירת הולדתו:

בכוונה התחלתי את סיפורי דווקא במגדל הזה, משום שכאשר אני נזכר בעיירתי מיד צף בזיכרוני אותו "סלופ" כמין אות וסימן, כסמל שיש לו איזו משמעות בלתי מובנת. ועכשיו אני יכול לתאר את העיירה עצמה.

אלא שאמירה סתומה זו, היוצרת ציפייה לפירוש והעמקה, נשארת ריקה מתוכן. הקורא שואל את עצמו, מהי משמעותו של אותו סמל? מה אומר סימן זה למחבר? אך לשווא ימתין להסבר או לרמז. קוטיק פטר את עצמו מתשובה ועבר מיד לתאר את עיירתו.

פרילוצקי גם מותח ביקורת על יומרנותו של קוטיק לדווח על שיחות שלא היה עד להן ועל שפע הנתונים והמספרים, סכומי כסף ומחירים שקוטיק התמים משפיע על קוראיו. קוטיק מספר בפרק הראשון על פריץ מסוים שהיו לו שש מאות צמיתים: "הוא בעצמו ספר" - לגלג פרילוצקי; "לא חמש מאות תשעים ותשעה ולא שש מאות ואחד, אלא בדיוק שש מאות" ... הוא גם מציע לקוראים שלא להתייחס ברצינות יתר לקביעותיו ההיסטוריות של קוטיק. הפרטים אולי

נכונים, אבל הפרספקטיבה היתה ונשארה מצומצמת. לדוגמה, מגוון לקבוע שסבו של קוטיק היה "הראשון" שחשב על פתרונות חדשים למצוקתם הכלכלית של היהודים לאחר כישלון מרד 1863, כפי שניסה קוטיק לטעון בפרק כב.

ועם זאת הדגיש פרילוצקי כי יתרון גדול עומד לזכותו של קוטיק בהשוואה לסופרי הדור הקודם. הללו, ומנדלי מוכר ספרים בראשם, תיארו את חיי העיירה היהודית מבפנים, מתוך עמדה פולמוסית מובהקת, המבקשת להיאבק בגילויים השליליים של הווי זה ולהציע לו תיקונים ותרופות. בניגוד להם, קוטיק כתב את זיכרונותיו מתוך מציאות אחרת לחלוטין. המאבק כבר הוכרע מזמן לרעתה של העיירה הישנה, ועתה יכול הטון להיות מפויס ורגוע, לא מתלהם ולא רוטן. "החיים כפי שהיו", ללא מגמתיות, ללא טשטוש והצנעה של גילויים שליליים וללא האדרה ואידיאליזציה של יסודות חיוביים.

ואכן, דומה שכל המבקרים היו תמימי דעים שעיקרו של החידוש הוא בעצם כתיבת הזיכרונות. החשיבות שבצמיחתו של ז'אנר חדש, שכמותו לא היה עד אז בספרות היהודית, חרגה אפוא משאלת איכויות הכתיבה של קוטיק. כך למשל כתב המבקר אברהם יודיצקי במסה ארוכה שפורסמה בחודשים אב-אלול תרע"ג בעיתון הווילנאי "הזמן":

הספר הזה הנהו חדש במינו, שעד עתה לא היה בנמצא כלל בספרותנו היהודית, ושחסרוננו מורגש מאוד גם ביתר הספרות שלנו, העברית והרוסית. זוהי התחלה של ספרות מימאריית, שמפצה אור על חיי הדור הקודם ומעבירה אותנו לעולם אחר. [\[119\]](#)

תיאורים קודמים של חיי העיירה, "מבוגארוב וליבאנדה ועד הסבא ר' מנדלי שלנו", נכתבו בדרך כלל במתכונת הסיפור הריאליסטי או הסיפור הביוגרפי:

ספורים בדויים מן הלב, שביסודם הונחו עובדות, מעשים ומקרים כאלה, שהיו נקרים ומתרחשים גם בחיי המציאות. בסיפורים האלה אנו שומעים את הד קול חיי העבר. אבל החיים ההם גופם, חיי המציאות היום-יומית של הדור הקודם, כפי שהשתלשלו באמת, אין אנו מוצאים בספורים.

התביעה היא אפוא לתיאורי אמת, ללא משוא פנים או מגמתיות. העבר כפי שהיה. תיאורים כאלה יכולים לספק "רק שרידי הדור הישן, שחיים עוד אתנו ושממששים כמין סמל חי של התקופה הקדומה." בסיפורי הישישים בני הדור הקודם "אין אנו מרגישים שום מלאכותיות, הגזמה והפלגה... אדרבה, אנו מרגישים פה את דפיקת החיים הערומים בלי שום כחל ושרק." מתארי העיירה

בדור הקודם הגזימו בכוונה בתיאור השלילה שבה: "השחירו את הצבעים, ובדו מלבם תמונות נוראות ומבהילות כיד הדמיון הנוחה עליהם, כדי להרבות בגנותם ובנוולותם של צדדי החיים המכוערים מן התקופה ההיא." כך הוסתרו פני המציאות, על הטוב והרע שבה.

יודיצקי דימה את קוטיק, הרכון על שולחן עבודתו ורושם את זיכרונותיו, לאותם זקנים יושבי בית המדרש, המספרים, בין מנחה למערב, מעשיות משנים עברו. כל סיפור מזכיר להם סיפור אחר, וכך מתגבבים הדברים ללא סדר או שיטה. אך הקסם שבסיפורים לא רק שמשכיח עובדה זו, אלא שבהצטרפם יחד מתגלה תמונה מקיפה ומענגת של חיי הדור הקודם. ראוי אפוא - הציע יודיצקי - לברך "ברכת שהחיינו" על הופעת ספרו של קוטיק.

ביקורת נלהבת לא פחות נתפרסמה באותה עת ממש בידי אהרן איינהורן.

[120] אף הוא עמד על כך שיצירתו של קוטיק ממלאת חלל ריק בספרות היהודית. עד עתה עסקה ספרות זו רק בהתרחשויות הגדולות - עלילות, גזירות ורדיפות, אך התמקדותה באירוע נקודתי בודד הביאה להתעלמות מן הרקע הכללי ולצמצום אופקיו של הקורא. אולם לצד מעלותיו של הספר לא התעלם איינהורן גם מחסרונותיו: מהעיון בספר נראה כי קוטיק לא התכוון לחבר יצירה קוהרנטית, אלא להגיש לקוראיו סדרת תמונות נפרדות, העומדות כל אחת בזכות עצמה. זו הסיבה לחזרות המרובות, וזו כנראה גם הסיבה להתעלמותו של קוטיק מכללי הז'אנר הממארי, שבניגוד לכתיבה האוטוביוגרפית אינו אמור להעמיד את הכותב במרכז ההתרחשות אלא בשוליה. ואף על פי כן, התוצאה הסופית היא מרהיבה: גלריה יוצאת דופן של טיפוסים, שקוטיק מצליח להחיות בשפה בהירה, תמציתית ופשוטה, נעדרת פאתוס מזויף, עסיסית וציורית.

בספטמבר 1913 נדפסה בירחון הספרותי החשוב ביידיש "די צוקונפט", שראה אור בניו-יורק, ביקורת נוספת, פרי עטו של מ' כץ. המאמר נפתח בקביעה כי "השטעטל היהודי גוסס. העולם הקטן, שהיה באמת סגור בתוך עצמו, הולך ונעלם, ועמו כל טעמים ושירתם של חיי העבר, שיהודים מודרניים מתגעגעים אליהם עתה." קוטיק, לדבריו, עושה ניסיון ראשון מסוגו להציג לקורא את השטעטל של פעם "כפי שהיה באמת", ולחשוף בפניו את "היהודי בכוליותו", כפי שבאמת חי והרגיש. [121]

גם כץ הצביע על גוזמאותיו של קוטיק ועל חוסר הביקורתיות שלו כלפי מסורות וסיפורים ששמע בילדותו:

הדבר יכול היה להמעט מערך החומר שלו, לולא זיכרוננו המופלא לעובדות, כך שגם הסובייקטיביות המועטה שלו בטלה בשישים. קוטיק ניחן בכל התכונות

של כותב זיכרונות מן המעלה הראשונה: הוא ראה הרבה... הוא זוכר טוב ובמדויק... והוא זוכר, קודם כול, שאין הוא צריך לשכנע אותנו, אלא פשוט להציג את הדמות האמיתית.

והוא חותם את ביקורתו כך:

הזוהר והגאווה, הרחבות והאחדות בחייהם הפנימיים של היהודים בעבר, כמו גם חוסר האונים והבדידות של חייהם החיצוניים, מתוארים בזיכרונותיו של קוטיק באמצעות דמויות חיוניות וברורות. בשל כך יצירתו זו היא מתנה רבת ערך לספרותנו.

חשובה במיוחד היתה תגובתו של ההיסטוריון הנודע שמעון דובנוב, עורך כתב העת ברוסית "יברייסקאיה סטארינה" (=קדמוניות היהודים). במדור המוקדש לסקירת ספרים חדשים פרסם דובנוב סקירה קצרה וממצה על הספר. אף הוא שיבח את קוטיק על ראשונותו ככותב זיכרונות יהודי ועל השפה העממית העשירה והיפה שלו. כהיסטוריון הבחין דובנוב בגוזמאותיו התמימות של קוטיק, במיוחד בכל הקשור לשלטונו הכול-יכול של סבו בקהילה ולמעמדו המכובד בקרב הפריצים. המקור לכך, גרס דובנוב, הוא במורשת המשפחתית של קוטיק, שהפריזה ביסוד ההירואי של עלילות הסבא. ועם זאת, זיכרונותיו של קוטיק עולים בהרבה על זיכרונותיה של "הסבתא" פאולינה ונגרוב,^[122] שדבריה כונו לקהל קוראים שהיה מרוחק לגמרי מן היהדות ולא ידע דבר על עברו. בספרות הזיכרונות היהודית - ניבא דובנוב - יתפוס ספרו של קוטיק מקום מכובד מאוד, וההיסטוריון של תרבותנו יצטרך להשתמש בו כבחומר רב ערך.^[123]

הזיכרונות נתקבלו באהדה גם על ידי אנשים מן השורה. למשל, המל"ל שלמה שרברק, שהכיר אישית את קוטיק וגם בילה בבית הקפה הוורשאי שלו, כתב כי פרסום הזיכרונות לא רק הפתיע את ציבור הקוראים, אלא גם את קוטיק עצמו: "ניכר היה כי ימים רבים לא ידע ר' יחזקאל קוטיק בעצמו, כי הוא מחונן בכח של יצירה." שרברק הבליט את הניגוד בין זיכרונותיהם של סופרים מובהקים כמו י"ל פרץ ואחד העם, המטילים שיממון על הקורא, לבין זיכרונותיו המרתקים של יהודי פשוט כקוטיק. גדולתו של קוטיק טמונה בכך, ש"כל מה שכתב ופרסם לא היה בו משום הגזמה והפלגה כדרך כותבי הזכרונות... הוא הצליח לתת פתחון פה לאדם הפשוט."^[124]

מעודד מן הביקורות החמות על החלק הראשון, בעיקר מתמיכתם הנלהבת של שלום עליכם, י"ל פרץ, "בעל-מחשבות" ונח פרילוצקי, הזדרז קוטיק

לפרסם, כעבור שנה בלבד, את החלק השני של זיכרונותיו. אלא שחלק זה לא נתקבל בעין יפה, וכבר הוזכרה לעיל תגובתו של שלום עליכם. הד לצינה בלתי מובנת זו יש בסקירה קצרה, שנתפרסמה בעיתון "הצפירה", במדור "רשימות ביבליוגרפיות". סקירה זו שיקפה את טעמו הספרותי של הכותב האנונימי, שסבר כי קוטיק מערבב בין עיקר לטפל, בין זיכרונות פרטיים לבין תיאור אירועים היסטוריים:

את רובו של החלק השני של הזיכרונות האלה מקדיש המחבר הנכבד לתאר את נסיעותיו השונות... מתאר הוא את האנשים שנפגשו לו על דרך נדודיו ואת המקרים החשובים שקרו לו בימים ההם. יש בחלק הזה תמונות חיות מסדרי עמנו בתקופה ההיא, והרבה רעיונות מנוסים, המתבטאים דרך אגב. אבל אין המחבר יודע להבדיל כהוגן בין דברים שיש להם איזה ערך ובין דברים טפלים לגמרי. וגם בחלק זה לא שמר המחבר את המדה הדרושה, ומרבה הוא לדבר על דברים פרטיים, ובזה הוא מחליש את רושם תיאוריו. [\[125\]](#)

הקורא בן ימינו, המעיין בחלק השני של הזיכרונות, מתקשה להבין את פשר הדבר, שכן אין חלק זה נופל במאומה מקודמו, ואף הוא מלא וגדוש בחומר מרתק. ואמנם, היו כאלה שהתייחסו בהערכה גם לכרך השני וראו בו המשך טבעי לראשון - ראינו לעיל את תגובתו המתפעמת של "ל פרץ", וכמוהו גם הסופר א' ליטוין, שכתב:

הביקורת קיבלה בחום את שני הכרכים... גם את הצד הספרותי וגם את החומר התרבותי-ההיסטורי. בכתיבת שני הכרכים הללו קנה לעצמו קוטיק הקשיש מקום של כבוד במשפחת הסופרים היהודים. [\[126\]](#)

בשולי פרק זה ראוי להסב את תשומת הלב לאנקדוטה מעניינת הקשורה בניסיון לערער על "בעלותו" של קוטיק על זיכרונותיו. ב-8 ביוני 1913 שלח שמואל יעקב יצקן, עורך ה"היינט", איגרת לשלום עליכם. כזכור, שלום עליכם פרסם אז ב"היינט" את סדרת הפלייטונים "מנחם-מנדל בוורשה", ובה הזכיר לא פעם את קוטיק. דבר זה הכעיס מאוד את יצקן, שטרח לספר לשלום עליכם את הדברים הבאים:

רק דבר אחד הייתי רוצה לבקש ממך: עזוב את יחזקאל קוטיק. ככל הנראה אין לך מושג על האיש הזה. לו ידעת איזו בהמה ועם הארץ הוא, הרי זו פשוט בושה וחרפה ששלום עליכם מתעסק אתו. אתה טועה אם אתה סבור שהוא מחברו של הספר הנהדר "מיינע זכרונות". אין זו "אשמתו" שהספר יצא כמו פנינה. לגמרי במקרה זכה קוטיק שהאמן דוד קאסל [\[127\]](#) ילטש יהלומים מן המעשיות הטיפשיות שלו. הוא עצמו לא מסוגל לכתוב אפילו שורה אחת כהלכה. הרי אתה יודע שאין הוא מתחרה שלי ואינני מתכוון חלילה לפגוע בו, אבל זוהי

האמת והדבר ידוע בוורשה לכולם. עזוב אותו. ספר הזיכרונות אמנם יישאר פנינה בספרותנו, אבל קוטיק יישאר קוטיק. [\[128\]](#)

לידיעה מפתיעה זו, שכדרכו של יצקן נוסחה בחריפות ובגסות רוח, לא מצאתי הד בספרות בת הזמן. היא מוצאת אישור כעבור כחמש-עשרה שנה, בערך על דוד קאסל שנדפס בלקסיקון של סופרי יידיש שחיבר זלמן רייזן. [\[129\]](#) כעבור עוד שישים שנה, בשנת 1971, חזר על כך הסופר והעיתונאי אהרן צייטלין במדורו השבועי "פון פרייטאָג ביז פרייטאָג", שנדפס בעיתון "דער טאָג - מאָרגען זשורנאַל". צייטלין טען כי אכן היה זה סוד גלוי בכל ורשה ("עס איז אָבער אין וואַרשע געווען אַ סוד פאַר גאַנץ בראָד"), שאת זיכרונותיו של קוטיק ערך הסופר דוד קאסל, והוא שהקנה להם את צביונם הספרותי המיוחד. [\[130\]](#)

האם לפנינו השמצה חסרת יסוד או שמא אכן היה דוד קאסל עורכו של קוטיק? התשובה על כך נמצאת, ככל הנראה, באמצע. הדעת נותנת שקוטיק, חסר הניסיון, אכן נזקק לעורך, וייתכן ששירותיו של העורך נשכרו בידי א' גיטלין, המוציא לאור של הזיכרונות, שפרסם באותם שנים גם כמה מחיבוריו של קאסל. [\[131\]](#) ככלות הכול היה זה נוהג מקובל, ואף סופרים מנוסים לא נפטרו מכורח זה. זאת ועוד, כאמור, קוטיק עצמו סיפר לשלום עליכם כי התעורר לכתיבת הזיכרונות לאחר שבנו, אברהם-הירש, וסופר נוסף, אחד מחברי בנו, הפצירו בו לעשות כן. קוטיק אמנם לא נקב בשמו של אותו סופר, אך לא יהיה זה רחוק לשער שהמדובר בקאסל, שאכן היה מידידיו הטובים של בנו. [\[132\]](#)

השאלה החשובה היא מה היתה מידת מעורבותו של קאסל כעורך - האם היה מעין סופר צללים שברא טקסט חדש בדמותו ובצלמו, כפי שביקשו יצקן וצייטלין לרמוז, או שמא רק התקין את הזיכרונות והביאם לדפוס.

הדעת נותנת כי האפשרות השנייה היא הנכונה. לו היתה יד עורך באמצע, סביר להניח כי רבים מן הפגמים הספרותיים הגלויים לעין, שחלקם כבר הוזכר לעיל ואחרים יוזכרו בהמשך, היו באים על תיקונם. יתר על כן, אם אכן היה קאסל מעורב בכתיבה והדבר היה ידוע בכל ורשה, כיצד זה לא עמדו על כך גדולי מבקריה של ספרות יידיש, תושבי ורשה, שהכירו היטב את קוטיק ואת ספרו? קוטיק אכן היה זקן טרחן ותמהוני, אך דומה כי יצקן, שבעצמו לא היה טלית שכולה תכלת ואשר דבריו חשודים מלכתחילה בחוסר אמינות, [\[133\]](#) הפריז בדברי הרכיל שהוליד אל שלום עליכם. ועם זאת, ידיעה זו יש בה ללא ספק עניין לחוקרי תולדותיה של ספרות יידיש.

ה. החלקים האבודים של הזיכרונות

האומנם היה המשך לשני כרכי זיכרונותיו של קוטיק? על תכניתו של קוטיק לכתוב יצירה בת שלושה חלקים העיד לראשונה "בעל-מחשבות", ברשימתו מטבת תרע"ג.^[134] כאמור, קוטיק עצמו סיפר לשלום עליכם בכסלו תרע"ד (30 בנובמבר 1913), כי השלים את כתיבת החלק השלישי, העוסק בתקופת ורשה, וכי הספר יימסר בקרוב להדפסה.^[135] אלא שכתב היד של החלק השלישי לא נדפס.

עדות נוספת לכתב היד מצויה במכתב ששלח קוטיק ב-18 במאי 1914 אל שמואל ניגר, מבקר הספרות הנודע, ששהה אז בוויילנה.^[136] קוטיק כתב כי פתאום עלה בדעתו לשלוח לעיונו של ניגר גיליון מכתב היד של החלק השלישי של זיכרונותיו שטרם נדפס, שמא ימצאו הם חן בעיניו.^[137] קוטיק ביקשו שיענה לו במהירות - לכאן או לכאן - ואם דעתו שלילית, שיואיל להשיב לו את כתב היד. חיפוש אחרי שרידים מחלק זה בארכיונו העשיר של ניגר לא העלה לפי שעה מאומה, וייתכן שניגר החזיר לו לאחר זמן את כתב היד.

והנה, בשנת 1919, לעת זקנתו, החליט קוטיק בן השבעים ושתיים להביא לדפוס את הכרך השלישי. ידיעה מפתיעה על כך מופיעה בקטלוג ספרי יידיש של הוצאת "אידישער פאָלקס-פאַרלאַג", שראה אור בקייב בשנת תרע"ט. בקטלוג זה דווח בקצרה כי בקרוב עתידים להופיע זיכרונותיו של קוטיק בשלושה כרכים, תוך הדגשה שהכרך השלישי מופיע זו הפעם הראשונה בדפוס.^[138] אלא שההדפסה לא יצאה אל הפועל. מבוכות העתים ומלחמות האזרחים בברית-המועצות, ובנוסף פשיטת הרגל הכספית של ההוצאה, גרמו לביטול תכניותיה הספרותיות.^[139]

בשלהי שנת 1920 החל קוטיק לנהל משא-ומתן עם הוצאות ספרים בגרמניה על תרגום הזיכרונות לגרמנית ועל הדפסה מחודשת של הזיכרונות ביידיש. משני החוזים שנשתמרו עולה כי בדעתו היה לתרגם ולהדפיס מחדש לא רק את שני החלקים שכבר ראו אור, אלא גם שני חלקים נוספים, שאותם התחייב להשלים בתוך זמן קצר.^[140]

ב-29 באוקטובר 1920 נחתם חוזה בין יחזקאל קוטיק לבין הוצאת הספרים הברלינאית וועלט-פאַרלאַג (Welt-Verlag). בסעיף הראשון נאמר, כי קוטיק מעביר למל"ל את הזכויות הבלעדיות להוצאת שלושת כרכי זיכרונותיו

בתרגום גרמני. לסעיף זה צורפה ההערה הבאה: "יש לציין שהכרך השלישי עדיין לא הופיע בדפוס." בחוזה מפורטות זכויותיו הכספיות של קוטיק [141] ונקבע כי את מחצית הכסף עבור זכויות התרגום של הכרך השלישי יקבל המחבר רק לאחר שיופיע הכרך ביידיש; ואת המחצית השנייה - רק לאחר שיופיע התרגום לגרמנית. במילים אחרות: בשנת 1920 היה כתב היד של הכרך השלישי ככל הנראה מוכן לפרסום, ועל כל פנים קוטיק התחייב להשלימו בתוך זמן קצר.

חוזה מפורט יותר נחתם ב-27 ביולי 1921 עם הוצאת כלל-פאָרלאַג (Klal-Verlag). על החוזה חתמו יחזקאל קוטיק ורעייתו ליבע מצד אחד, ומנהלי הוצאת "כלל" מן הצד האחר. [142] הסכם זה התממש בחלקו ויש בו מידע חדש על גורל החלק השלישי.

על פי ההסכם העביר קוטיק למל"ל את הזכויות הבלעדיות על הוצאה מחודשת של הזיכרונות ביידיש. בסעיף הראשון אף נקבע במפורש, כי כתב היד המקורי של שני הכרכים האחרונים, שעדיין לא פורסמו, יימסר למל"ל. המטריצות (דהיינו לוחות הנייר שעליהן הוטבעו אותיות הסדר של הספר, המשמשים לטופס שבו יוצקים לוחות מעופרת לשם הדפסת הספר מחדש) של שני הכרכים הראשונים - כך נאמר בסעיף השמיני - ושל שישים וחמישה העמודים הראשונים של הכרך השלישי, וכמו כן כתב היד של הכרכים השלישי והרביעי, יימסרו למל"ל מיד לאחר התשלום הראשון. זה אמור היה להתבצע מיד לאחר חתימת החוזה (מועד תחילת הזכויות על כל ארבעת הכרכים נקבע ל-1 באוגוסט 1921 ותוקפו נקבע לחמש שנים), ומכאן לכאורה ניתן להסיק שביוולי 1921 כבר היו בידיו של קוטיק שישים וחמישה עמודים מודפסים במטריצות וכתב יד שלם של שני חלקים נוספים. התשלום שהובטח לקוטיק עבור פרסום ארבעת הכרכים היה שלוש מאות שבעים אלף מארקים פולניים. [143] כך או כך, כשבועיים לאחר חתימת ההסכם - ב-13 באוגוסט 1921 - נפטר קוטיק.

גורלם של שישים וחמישה העמודים המודפסים ושל כתב היד של שני החלקים האחרונים לוט בערפל. האם הספיקו נציגי כלל-פאָרלאַג להעביר את הכסף לוורשה? האם הספיק קוטיק טרם מותו לשלוח לברלין את המטריצות ואת כתב היד? העובדה שכלל-פאָרלאַג אכן הוציאה, כמה חודשים לאחר מכן, את שני החלקים הראשונים, יש בה כדי להצביע על מימושו של ההסכם. מצד אחר, ההוצאה לא עשתה כל שימוש במטריצות הישנות של המהדורה הראשונה, אלא דאגה לסדר את כל הספר מחדש. [144] אין בידנו לפי שעה כל רמז לגורל שני החלקים האחרונים. ייתכן שכתב היד והמטריצות אכן התקבלו בברלין,

ומסיבות שאינן ידועות החליטו אנשי בית ההוצאה שלא לעשות בהם שימוש.

ועדיין נותרו כמה שאלות פתוחות בפרשה זו. מתברר כי במקביל לחתימת החוזה עם המל'לים מברלין ניהלו האישה ליבע והבן אברהם משא ומתן גם עם המדפיס הוורשאי א' גיטלין, שבשעתו הוציא לאור את המהדורה הראשונה. בידינו נוסח חוזה, שנערך בוורשה ב-4 ביולי 1921, שהצדדים לו הם גיטלין מצד אחד וליבע קוטיק ובנה אברהם מן הצד האחר (יחזקאל קוטיק עצמו אינו צד בחוזה).^[145] גיטלין התחייב להדפיס מהדורה נוספת של הזיכרונות באלף עותקים.^[146] ולשלם למשפחה תמורתם סכום של שמונים וחמישה אלף מארקים פולניים.^[147] בין השאר גם התחייב שלא להפיץ את הספרים באמריקה, ומשפחת קוטיק מצדה התחייבה שלא להתיר לגורם אחר להדפיס את הספר; תוקף ההסכם נקבע לשנה וחצי מיום ההדפסה. לאחר מכן אמורות היו המטריצות להימסר לידי של אברהם קוטיק.

ההסכם עם גיטלין - אם בכלל היה זה הסכם ולא הצעה חד צדדית של גיטלין - לא מומש לבסוף. ייתכן שהתנאים שהוצעו על ידי כלל-פאָרלאַג והסכומים הגבוהים שהציעה קסמו יותר לבני משפחת קוטיק. אך מדוע ניהלו בני המשפחה משא ומתן כפול, בו-זמני, ומדוע לא חתם המחבר, יחזקאל קוטיק עצמו, על ההסכם עם גיטלין אך כן חתם על ההסכם עם כלל-פאָרלאַג? חלק מן התשובה קשור, ככל הנראה, למחלתו הקשה של קוטיק. גיטלין התגורר בוורשה ועל כן יכול היה לנהל משא ומתן עם נציגי המשפחה ללא שיצטרך להטריד לשם כך את קוטיק החולה; ואילו המשא ומתן עם כלל-פאָרלאַג שבברלין התנהל דרך הדואר, וייתכן שמשיקולים פורמליים העדיפו בני המשפחה ואנשי ההוצאה להחתים את קוטיק עצמו על הטפסים.

החלק השלישי אבד אפוא וכמותו גם החלק הרביעי - אם בכלל היה כזה (שכן פרט להתחייבות החוזית שהוזכרה לעיל אין ראיה לכך שחלק זה אכן נכתב). גם תכנית התרגום לגרמנית לא נתממשה אלא בחלקה. רק בשנת 1936 ראה אור בברלין - במסגרת סדרת היוֹדאיקה היוקרתית של הוצאת שוקן (Buecherei des Schocken Verlags), שהביאה לקורא הגרמני מן המיטב שבספרות היהודית - תרגום של חלקים נבחרים מתוך זיכרונות קוטיק. הספר, שכוונה *Das Haus meiner Grosseltern* ושתורגם בידי ליאו הירש (Leo Hirsch), מקיף כתשעים עמוד בסך הכול. האם הוצאת שוקן קיבלה או קנתה את זכויות התרגום של וועלט-פאָרלאַג, שכבר לא היתה קיימת אז? אין בידינו לפי שעה תשובה לכך, אך בדברי הסיום של המתרגם^[148] עדיין מוזכר הכרך השלישי של הזיכרונות שטרם נדפס.

ג. הזיכרונות כמסמך תרבותי וכמקור היסטורי

מאורעות הרבה בימי חיינו
אינם נכתבים בספר לפנינו מטעם זה
בלבד, משום שטועים ומאמינים
שזוהי עבודת הכותב דברי הימים
לעתיד לבוא - לצרוף בדברים ולברר
וללבן; אבל עד עת קץ הרבה מהם
כלים ואובדים... וביותר עתידים
ליתן את הדין... סופרי זמננו שהם
יודעים את רוח בני עמנו ומכירים
מעשיהם ומנהגיהם של הקטנים עם
הגדולים והיו מתרשלים לרשום כל
זאת בכתב אמת. [\[149\]](#)

1. מבנה הספר והדמויות העיקריות

הכרך הראשון שלפנינו מתרכז בעליית סבו של קוטיק לגדולה ובתהליך
התעצמותה של המשפחה. רוח של שמחה, אופטימיות ואף שובבות שורה על רוב
דפיו; הכרך השני, לעומתו, ספוג עצב, פסימיות ותחושת כישלון חריפה. במרכזו
עומד קוטיק הבוגר, על רקע שקיעתה של המשפחה והתפרקותה. התפוררות זו,
ראשיתה במות סבתו - הכוח האמיתי והמוח שמאחורי הסבא והדבק המלכד את
כל חלקי המשפחה - והמשכה בנישואי הסב לאישה צעירה ובהזנחת משפחתו
שהיתה מקור כוחו. גורלו של קוטיק ונדודיו בערי תחום המושב ומחוצה לו הם
איור טרגי לשקיעת המשפחה על רקע האירועים הפוליטיים והכלכליים שפקדו
את בית ישראל בגלות רוסיה.

מן הבחינה הכרונולוגית משתרע הכרך הראשון של הזיכרונות למן שלהי
שנות השלושים של המאה ה'ט"ו, שנים מספר קודם ביטולו של ה'קהל' (1844),
ועד לסוף שנות השישים של אותה מאה. הכרך השני מסתיים בשנת 1881,
בתיאור מזעזע של הפוגרום שנערך ביהודי קייב.

הפרק הראשון של הזיכרונות - שהוא גם ארוך יותר מכל שאר הפרקים -
אינו מבשר את המשכם. בפרק מבוא זה משרטט קוטיק את הטופוגרפיה הפיזית,
המוסדית, האנושית והחברתית של עיירת הולדתו. הטופוגרפיה של קאמניץ
אינה שונה בהרבה מזו המוכרת לנו מתיאורים רבים אחרים של קהילות ישראל
בתחום המושב [\[150\]](#) - קוטיק מתאר את האתרים והמוסדות העיקריים בעיירה
(כגון אחוזות הפריץ והכנסיות, בתי הכנסת והמדרש, בית המרחץ והמקווה,
ההקדש ותלמוד התורה, הנהר ובית הקברות), עומד על המבנה החברתי (מצד
אחד, הקהל והפרנסים, בעלי הבתים, הלמדנים והפרושים, אנשי פרבר זסטביה,
עשירי העיירה; ומן הצד האחר, הפריצים ועולמם, הכמורה הקתולית
והפרבוסלכית, האיכרים-הצמיתים), ומתעכב על כמה מומנטים אנושיים

האופייניים להמשך הזיכרונות (הווי השבת והחגים בעיירה, הלימודים ב'חדר' והמלמדים, חתונות ולוויות, וכדומה).

רק בפרק השני מגיע קוטיק אל לוז הספר, שסביבו נרקמת ומתפתחת עלילת הזיכרונות - משפחתו שלו. הדמות החשובה הראשונה היא **וועלוול בן אהרן** - הסבא-רבא, הפועל כמנהיג העיירה ('פרנס חודש') בעשורים הראשונים של המאה ה'ט. זהו מנהיג מן הנוסח "הישן" - למדן עשיר, נדיב ותקיף. הוא נהנה מיד חופשית ומאמון בלתי מסויג של נציגי השלטון, שמתירים לו להלקות עבריינים ומפירי משמעת ואף לאסרם. קוטיק לא הכירו כלל ורק שמע אודותיו, ועם זאת תכונותיו כמנהיג - למעט הלמדנות - עברו בירושה לבנו אהרן-לייזר, סבו של קוטיק.

אהרן-לייזר, הדמות המרכזית בספר, הוא ללא ספק אישיות מיוחדת במינה. אדם כריזמטי ואנרגטי, יזם כלכלי מוכשר בעל דמיון ותושייה, עז נפש ורב תחבולות. הוא מאופיין בתערובת בלתי מצויה של ניגודים: ערמומיות ואכזריות "פריצית" עם רוח ורחמנות "יהודית". אופי זה של קולאק יהודי הוא שהביאו - בניגוד לרצונו - לשלטון כמעט טירני בעיירה. תחילה ירש את אביו 'פרנס חודש' וכראש קהל, ואחר כך, כשבוטלו משרות אלה - כחוכר מס (סבורשצ'יק). אולם מקור פרנסתו איננו הקהל, ממנו אין הוא נוטל כסף, אלא אצולת הפריצים הסובבת את קאמניץ ומחכירה לו את נכסיה. עמם הוא מקיים מערכת יחסים ידידותית, נהנה מאמונם ומשמש איש סודם. הוא עושה כל מאמץ לחמוק מהנהגת הקהל ולהתמקד בעסקיו, אך נכבדי העיר, כמו גם פקיד המחוז (האיִסְפְּראוֹוִניק), כופים עליו את התפקיד, בודעם שבלעדיו יתמוטטו כל סדרי הקהילה ובניה ישקעו במחלוקות וקטטות אין קץ.

שלטון היחיד רב העצמה של אהרן-לייזר נשען אפוא, מחד גיסא, על תמיכתם הנלהבת של שלטונות המחוז, ומאידך גיסא על הפחד ויראת הכבוד של תושבי הקהילה. הוא אמנם רב ומסתכסך עם חוגים שונים המקנאים בהצלחתו הכלכלית ומבקשים להתחרות בו ולהסיג את גבולו, אך עושה שימוש מתוחכם וכוחני בקשריו כדי להביסם ולרודפם. הוא ניזון מרשת מודיעין של מלחכי פנכה המדווחים לו על מתנגדיו, שאותם הוא רושם במעין "רשימה שחורה", ולשירותו עומדים גברתנים המשליטים בכוח הזרוע את רצונו. הוא גם שולט על רבה של קאמניץ, וכופה עליו - באיומי גירוש מן העיירה - לפעול למען יסכים אחיו, רבה הלמדן של גרודנה ובן לאחת המשפחות המיוחסות ביותר בליטא, להשתדך עם בנו. חרף תקיפותו והפחד מפניו, הכול ידעו שדאגתו נתונה לכלל ולא לעצמו, וסוג מיוחד של חיבה נקשרת בינו לבין "נתיניו", בעיקר פשוטי העם ובני ההמון, שראו בו מגן ומושיע ממעשי עוול מבית ומחוץ.

הסבתא, **ביילע-ראשע**, אף היא דמות מורכבת. בעיני קוטיק היא מסמלת יותר מכול את העולם הישן והיציב שחלף, מעין אבטיפוס של "אמא פולנייה": חכמה ושקטה, מסורה לבעלה ולמשפחתה עד כדי כפייתיות, ושולטת - מאחורי הקלעים, כמובן - באירועים. מעשיותה, עצותיה המפוכחות, לבביותה, מתנותה וחכמת חייה עומדות ביחס הפוך למראה החיצוני הבלתי מרשים שלה. קוטיק אינו מסתיר עובדה זו: "היא עצמה היתה יהודייה קטנטונת וכחושה, שגופה הכיל רק בקושי את נשמתה, אבל מרץ היה לה כמו לגבר." [151] אין זה מקרה, כתב קוטיק כמה פעמים, שלאחר מותה החלה התפוררותו של התא המשפחתי, שהיה עד אז מופת לליכוד ולאהבה. התיאור הזרמטי של אבלו של הסב על מותה - הגובל בטירוף ובה בעת מצוי על גבול הקומי-פתטי - משקף לא רק את אבלו הפרטי של אדם זקן על מות אשת נעוריו, אלא גם את אבלה הקולקטיבי של המשפחה, ובעצם של העיירה כולה, על סיומה של תקופת זוהר. מכאן ואילך צפוי "גדוד הצאר" - כפי שכונה שבט קוטיק הגדול - להתפרק ליחידותיו הקטנות, ללא הכוונה והשגחה מרכזית.

מקור כוחו של הסב אינו רק בשכלו, בכישוריו ובכריזמה שבה ניחן; הוא קשור בכל נימי נפשו הן אל התא המשפחתי המלוכד הן אל העיירה והווייתה הפיזית. הוא רואה במשפחה, שבקדקדה הוא ניצב כדמות פטריארכלית מובהקת, את מרכז חייו - עומד על כך שכל ילדיו יתגוררו בביתו, גם לאחר נישואיהם, ומפיק מתוכו חום, אהבה ורגשנות בכל הקשור לאישתו ולילדיו. הוא הדין בטריטוריה העיירתית - הוא מודע היטב לפער בין יכולתו וחכמתו המעשית לבין העולם הזעיר שהוא שקוע בו, אך כאשר מציע לו חותנו לעבור לבריסק, העיר הגדולה, שם ינוצלו כישוריו ביתר יעילות, הוא משיב לו מיניה וביה, כי את קאמניץ, מקום קבורתם של הוריו וסביו, שבה השקיע את כל מרץ עלומיו, לא יעזוב תמורת כל הון שבעולם. [152]

האב, **משה**, בנו הבכור והאהוב של אהרן-לייזר, מייצג את הדמות של החסיד האידיאלי, ובאמצעותו משחזר קוטיק את עולמה של החסידות הליטאית. הוא חסיד נלהב הממלא תפקיד מרכזי בחיי עדת חסידי קוברין-סלונים בכלל ובקרוב חסידי קאמניץ בפרט. אף שדרכו שונה לגמרי מדרך אביו, הנה ירש ממנו גם כמה מתכונותיו: הוא מתגלה כאיש מעשי, יציב ושקול, בניגוד לדימוי השכיח של החסיד כשוטה וכבטלן. [153] ביתו הופך לבית ועד לקהילה החסידית בעיירה, תמיד הומה מהלילות של צדיקים וחסידים, משיחותיהם, ניגונים ותורתם. בהיותו מעין "כבשה שחורה" - חסיד הפועל בתוך משפחה מתנגדית מובהקת ובעיירה שרובה נמנית עם המתנגדים, נאלץ האב לחיות מעין חיים

כפולים ולגדל את ילדיו באווירה מתוחה מתמדת. שונותו של האב היתה מקור לשורה של התנגשויות עם בני המשפחה האחרים (למשל, על רקע היעדרותו מן הטקסים המשפחתיים בראש השנה בשל נסיעתו לצדיק), ואלה החריפו עקב מעמדה הרופף של שרה רעייתו בתוך המשפחה.

שרה, אמו של יחזקאל קוטיק, היא אכן דמות חריגה. היא היתה נצר למשפחת רבנים מיוחסת, ששורשיה בגר"א ובר' חיים מוולוז'ין, ונישאה למשה רק בשל רצונו העז של הסב לחתן את בנו האהוב עם בת תלמיד חכם גדול. האם האומללה לא נקלטה בבית העממי והרועש של בני שבט קוטיק, ולרוע מזלה גם היתה חסרת כל כשרון בניהול משק הבית, לא יפה ואפילו קצת טיפשה: "אמא, זיכרונה לברכה" - מספר קוטיק בכנות מדהימה - "לא היתה חכמה במיוחד. לא קשה לתאר עד כמה לא התאימה לביתנו." [\[154\]](#) הסבא אהרן-לייזר תיעב אותה ובז לה, ואכן, אין היא זוכה להערכה רבה ומקומה בזיכרונות שולי בהתאם; אין זה מקרה שאת זיכרונותיו הקדיש קוטיק לסבתו, "שגידלה את משפחתנו הגדולה והרעשנית" - ולא לאמו.

מיוחדת במינה היא דמותו של **ברל-בנדט**, דודו של קוטיק וחתנו הראשון של הסבא, ששימש קומיסר באחוזת צ'כצ'ובה, שהיתה בבעלותו של פריץ פולני בשם ס'יכובסקי. קוטיק מציירו כאבטיפוס של ה"יישובניק" - יזם מוכשר ונעים הליכות, פיקח ומוסרי, הנאמן לאדונו עד כדי סיכון עצמי. הוא חרוץ ומסור לעבודתו, ואף מרחיב את אופקיו המקצועיים באמצעות קריאת כתבי עת גרמניים בתחומי הניהול והחקלאות. ואגב, דמות מקבילה לברל-בנדט מתוארת בחלק השני של הזיכרונות: סנדר רוזנבלום, בן משפחה אחר, שאף הוא שימש אקונום באחוזה פולנית ועשה חיל בניהולה.

ברל-בנדט דמה מאוד לחותנו אהרן-לייזר, שאהבו וראה בו מצדו את יורשו האמיתי. שני בניו של הסבא - משה (אביו של קוטיק) ויוסל (דודו) - מיאנו ללכת בדרכו: התלות הכלכלית בפריצים והמעורבות האינטנסיבית בחייהם נראו להם מאוסות. הם בחלו בהשפלה ובחנופה הכרוכים בחיים אלה והעדיפו לעסוק בניהול ענייני החכירה בתוך העיירה פנימה.

תכונותיו התרומיות של ברל-בנדט - מסירותו, כשרונותיו ואומץ לבו - עמדו לו לרועץ בראשית דרכו: אשת הפריץ, מונעת מרגשות אנטישמיים מסורתיים שהוטבעו בה עוד בילדותה, אינה יכולה לשאת את הצלחתו של "הקומיסר היהודי" ורוקמת נגדו מזימה מכוערת, שתגרום לבעלה להרחיקו מן האחוזה. תכנית זו השתבשה הודות לערמתו של הסב. המזימה נחשפה והאצילה הפולנית הגאה נאלצה להשפיל את עצמה ולבקש מחילה הן מברל-בנדט הן

מבעלה שמאס בה בשל נכלוליה. לאחר שהושכן שלום בין הצדדים, במעורבותו הפעילה של הסב, התהפכה הקערה - מבוז וניכור אל הערכה והתקרבות. ביטוי לכך יש בתיאור חתונת בתו של ברל-בנדט. זוג הפריצים עמד מתחת לחופה, מימן את הוצאות החגיגה ואף השתתף בסעודה ובכל הטקסים האחרים:

הפריץ ורעייתו לא התעייפו מן השמחה. הפריצה אף הודתה שעד כה לא הכירה את היהודים. מהעריסה הרגילו אותה... "היהודי ייקח אותך וישים בתרמילו." כל הזמן היא שמעה: "ז'יד, ז'יד", וזה הפחיד אותה ואיים עליה. כעת נוכחה שהיהודים הם עם חביב וש אפשר לשמוח במחיצתם. ^[155]

לשיא ההזדהות וההתקרבות מגיעים שני הצדדים באירועי מרד 1863 - הסמל הספרותי המובהק לאחוזה היהודית-הפולנית שכשלה. ברל-בנדט מצליח, בעוז רוחו ובקסם שהוא מהלך על הבריות, להציל את גבירתו ממלקות אכזריות של קוזקים רוסים, ובחכמתו הוא מונע מאדונו לצאת ליער ולהסתפח לחבורות המורדים הפולנים. בזכות סגנון הניהול המיוחד שלו ויחסו ההוגן לאיכרים הופכת האחוזה שבניהולו ליחידה באזור המתפקדת כהלכה בימי דיכוי המרד. אי אפשר שלא לראות באפיזודות אלה שביחסי ברל-בנדט ובני הזוג סיכובסקי סמל ליחסי הגומלין הדיאלקטיים של משיכה-דחייה, עוינות-אהדה, בין יהודים לפולנים.

בה במידה שקוטיק מתאר בהרחבה את משפחת המוצא שלו, כך הוא עובר בשתיקה מפתיעה על בני משפחתו שלו. אישתו האהובה ליבע זוכה אמנם לשרטוט קצר ביותר, בתיאור החתונה והמשבר ביחסיו עם אביו, אך את אחיו וילדיו כמעט שאינו מזכיר. שלושה בנים היו לו - הבכור, אברהם-הירש, שהתפרסם מאוחר יותר גם בזכות עצמו, ^[156] ועוד שניים שאין קוטיק מציין אפילו בשמותיהם. אחד מת כתינוק ממחלת הטיפוס, והשני - מרדכי - מופיע בשמו רק בזיכרונותיו של אברהם. ^[157] בתו, שדבר קיומה נרמז בחלק השני, אף היא אינה נזכרת בשמה.

קוטיק מודע היטב לגנטיקה המשפחתית שקבעה את אישיותו שלו ולכך שספג מאבותיו תכונות שונות ומנוגדות: כך למשל הוא כותב, כי "סבא היה בכיין גדול, וכנראה הוריש לי את התכונה הזאת. גם עכשיו, כשאני שומע קול בכי, אפילו בשל סיבה פעוטה וקלת ערך, מיד נוצצות דמעות בעיני." ^[158] השפעת החינוך החסידי של אביו היא שגרמה לו, דרך משל, שעד היום אינו יודע ואינו רוצה לדעת לשחק בקלפים. ^[159] הוא מודע לכריזמה האישית שלו, ליכולתו הארגונית, לפוטנציאל האינטלקטואלי שלו ולהשפעתו הרבה על צעירים בני גילו, וגם תכונות אלה ירש מסבו.

אך כל אלה הם עניינים צדדיים ושוליים במסכת הביוגרפיה של קוטיק. במרכז חייו עומדת עובדה מכרעת אחת, המקבלת ביטוי אמנותי מרתק בזיכרונות: מסלול חייו אינו אלא מעין שחזור מהופך של חיי אביו. האב מרד בעולם המתנגדים שבתוכו גדל והפך לחסיד נלהב; ואילו קוטיק, שכבר גדל באווירה חסידית, מרד באביו ובעולמו - על אף הערצתו ואהבתו הגדולה לאביו - ושב אל ההווה המתנגדת, שעיקרה דחייתה של החסידות. אלא שהמרד של קוטיק שונה מאוד מזה של אביו. בעוד שהאב הצליח להתפייס עם אביו שלו - שלא היה ביסודו אישיות רוחנית, אלא אדם פשוט, ואפילו עם-הארץ - וליצור תנאים שאפשרו חיים משפחתיים משותפים, הנה לא השכיל האב לנהוג כך עם בנו שלו. הקרע בין האב, החסיד "השרוף" - שבניגוד לסבא כן היה טיפוס למדני ורוחני - לבין בנו יחזקאל לא נתאחה. הכעס, המרירות וחוסר ההשלמה של האב עם "בגידת" בנו בחסידות הטביעו את חותמם - חותם של תחושת החמצה וכישלון - על מהלך חייו של קוטיק. היחסים המתוחים בין האב לבנו מביאים להתנצחויות בלתי פוסקות. קוטיק הכין את עצמו לקראת ויכוח רעיוני-דתי עם אביו, שתוצאותיו החד-משמעיות אמורות היו להביא להשלמת האב עם המהפך הנפשי שעבר בנו. אלא שכצפוי, תוצאות הוויכוח לא עלו בקנה אחד עם תקוותיו הנאיביות של קוטיק, והאב המשיך להכשיל את ניסיונות ההתמשכלות וההתקדמות של בנו. הוא ניסה לפגוע בחיי הנישואין שלו וחיבל בתכניתו ללמוד בישיבת וולוז'ין ובמאמציו ללמוד רוסית. "הבנת" - כתב קוטיק בהשלמה מאוחרת - "שמתנגד יכול להיות לחסיד, אבל ההיפך - בשום פנים לא".^[160]

מעניין במיוחד, הן מבחינת ארגונו של חומר הזיכרונות הן לגבי מעמדו של קוטיק בכרוניקה המשפחתית, הוא הפרק האחרון. פרק זה - בדומה לפרק הראשון - ארוך מקודמיו אך מאכזב כפרק סיום. הוא כתוב בגישה דידקטית ומוסרנית, המבקשת להסביר לקורא את סוד קסמה של החסידות ולהעמידו על ההבדלים הרעיוניים בין חסידים למתנגדים. פרק "עיוני" זה מנותק מן הרצף העלילתי של הזיכרונות, והמחבר עצמו מודה בכך: "בעצם ראוי היה" - כתב בראשית הפרק - "שאסיים את החלק הראשון של זיכרונותי עם מותה של סבתא". ועם זאת, משולבים בו יסודות אוטוביוגרפיים ואפולוגטיים מובהקים המתמצים במשפט הבא: "החסידות התאימה לכל חלקי העם ולכל המעמדות - לעני ולגביר, לעם הארץ וללמדן, לזקן ולצעיר... אבל אני לא יכולתי להיות חסיד". קוטיק, שפירש את הביוגרפיה הפרטית שלו כתולדה של מאבק בלתי פוסק להגשמת ערכים רוחניים,^[161] לא יכול היה שלא לעצב את כתיבתו בכלל, ואת הפרק האחרון בפרט, לאור העניין הרוחני שהעסיק אותו כל חייו ובעטיו סבל לא מעט - המשיכה אל החסידות ואל קסמה הדתי והחברתי ובה

בעת הרתיעה ממנה וממיצגיה.

ראשיתו של הפרק כתובה בלהט פולמוסי עז, משל לא נכתבו הדברים בעשור הראשון של המאה העשרים אלא בעשור האחרון של המאה ה'ל'. קוטיק גודש את דבריו בפסוקים מן התנ"ך ובמובאות מן המדרש, כאילו הוא עדיין נמצא בלב לבו של הפולמוס הישן בין החסידים למתנגדים, שציטוטים כאלה או אחרים עשויים להכריעו. נראה שקוטיק משחזר כאן את הוויכוח העקרוני הגדול שניהל בנעוריו, כאשר החליט להודיע לאביו החסיד שהפך להיות מתנגד - אך הפעם הוא מבליט דווקא את טענותיהם של החסידים כלפי המתנגדים. יש בפרק זה, מצד אחד, מידה גדושה של אמפטיה ויחס רומנטי כלפי היסודות החיוביים שבחסידות (שמזוהים, כאמור לעיל, עם דמותו של אביו), ומצד שני, אנכרוניזם פולמוסי, כמעט פתטי. ההסבר לשניות זו נעוץ, ככל הנראה, באותה ראייה רטרופקטיבית, המפרשת את קורות חייו של הכותב כהתגלמות של השסע ההיסטורי בין חסידים למתנגדים.

2. תמונת העבר

העיירה היהודית המצטיירת מזיכרונותיו של קוטיק שונה מן העיירה ספוגת העצב והמתקנות, המוכרת מרוב ספרי הזיכרונות על קהילות ישראל במזרח אירופה שחרבו בשואה.^[162] קוטיק, שכתב את זיכרונותיו ערב מלחמת העולם הראשונה, לא ראה את עברו מבעד לחשרת הסופה המאימת להכחיד את הממשות הפיזית של עבר זה. השינוי החווייתי הגדול, שעיצב את הפרספקטיבה של זיכרונותיו, אינו תוצאה של **החורבן** אלא **פרי המודרנה**. העיירה של ראשית המאה העשרים שוב איננה אותו "שטעטל" של אמצע המאה ה'ל', הפריצים כבר אינם אותם פריצים ואף היהודים אינם בדיוק אותם יהודים. המציאות הקודמת, שקפאה במקומה דורות על גבי דורות, השתנתה בתוך זמן קצר לבלי הכר. אך שינוי זה לא היה ברוטלי ואכזרי, מלווה באימי מלחמה ובמטאטא השמד, אלא תהליך אורגני בלתי נמנע ובלתי נשלט, שקוטיק עצמו - המשקיף לאחור בצורה מפוכחת - הוא חלק ממנו.

קסמם של הזיכרונות נעוץ בידיעתו הברורה של קוטיק שהעולם שהוא מתאר אינו קיים עוד ואין סיכוי לקיומו בעתיד. בשנת 1912, לנוכח המודרניזציה המהירה וממדי ההגירה, העיור, התיעוש והחילון, כבר היה ברור ליהודים רבים שהשטעטל הישן הולך ונעלם. זהו הרקע לפרץ הנוסטלגיה ולתאוות השימור שהקיפו חוגים רחבים, כולל אלה שראו את עצמם כאוונגרד חילוני-רדיקלי - לאומי, ציוני, יידישיסטי או סוציאליסטי.^[163] ביטוייה

השונים של הנוסטלגיה אל העיירה האבודה - שראשיתה עוד בשלהי המאה ה'ט'
 - מצויים בתחומי ההיסטוריוגרפיה, היצירה האמנותית, האתנוגרפיה,
 הפולקלור, המוזיקה והספרות היפה. [\[164\]](#) זכרונותיו של קוטיק הם דוגמה
 מובהקת לנוסטלגיה זו, שאינה מבטאת בהכרח צער או געגועים רומנטיים
 לעולם הישן, אלא בעיקר השלמה עם היעלמו, ואף יסוד מסוים של פטרונות,
 בנוסח "ההליכה אל העם" של האינטליגנציה הרוסית, שהיתה בה מידה ידועה של
 התנשאות ושביעות רצון.

כראי לתמורות הזמן המשתקפות הן בזכרונות (על שני חלקיהם) הן
 בביוגרפיה של קוטיק, כפי שהיא מתפרשת לו בשעת הכתיבה, אפשר להביא
 כמה דוגמאות, והבולטת בהן היא התערערותה של המסגרת המשפחתית
 המסורתית, שממנה בכל מחיר על יציבותה וליכודה הפנימי. קוטיק מרבה
 להדגיש את החשיבות שייחס סבו לעובדה שכל בני המשפחה יגורו יחד, את
 הטקסים המשפחתיים בימי חג ומועד, את העזרה ההדדית וההתלכדות בשעת
 שמחה, אבל או מחלה. המפנה הסמלי בתחום זה, מנקודת מבטו של קוטיק,
 התרחש, כאמור, עם מותה של סבתו, המייצגת המובהקת של העולם הישן:

אמרו שבזמנה לא היה אף לא מקרה אחד של גירושין בקאמניץ. היא שמרה
 על זה, לא הרשתה זאת והשכינה שלום בין כולם. כעת, כשהגירושין מתרבים
 כפטריות לאחר הגשם, כשהאוירה היא כזו שכל אחד רוצה להרחיב ולקרוע בבת
 אחת את המקום שבו נוצר חור קטן, במקום לתקנו, כפי שנהגו פעם - עתה, כך
 אני סבור, נשמעים מעשייה של סבתא קצת תמימים. [\[165\]](#)

גם האווירה האינטימית של שבת וחג בעיירה, על ניחוחותיה וצבעיה - מן
 הנושאים האהובים ביותר על כותבי זכרונות במזרח אירופה - התחלפה
 באווירת החילון והניכור של העיר הגדולה. המאבק בין מתנגדים וחסידים,
 שהתנהל לאורך המאות ה'ח' וה'ט' במסגרות קהילתיות, שעדיין הכירו
 בסמכותן של האוטוריטות הדתיות המסורתיות, הופך בשלהי המאה ה'ט'
 ובראשית המאה ה'כ', במציאות המודרנית של חברה יהודית שסועה ומפולגת מן
 הבחינה הדתית והרעיונית ונטולת הנהגה מוכרת ומוסכמת, לשולי ואנקדוטלי.
 לצד אידיאל לימוד התורה, שהיה מרכזי בעולם המסורתי הישן, מוצעים עתה
 שפע של ערכים חדשים - השכלה, לאומיות, ציונות וסוציאליזם - ששיבשו את
 מדרג הערכים המוסכם ועיצבו מחדש את סולם היוקרה המקצועית בחברה
 היהודית. הלמדן העילוי או החסיד ירא השמים שוב אינם דגמי המופת היחידים
 שאליהם יש לשאוף ולאורם יש לחנך. בנוף העיר והעיירה צצות ועולות דמויות
 חדשות: המשכיל, האינטליגנט, בעל המקצוע המדופלם. את מקומה של הכלכלה

הטרומ-מודרנית, שבה נשתלבו היהודים באופן מסורתי כחוכרים, מוזגים, ובעיקר כאנשי ביניים, המתווכים בין האצולה מכאן והצמיתים מכאן, תופסים עתה חינוך מקצועי, מדע, בתי חרושת וכלכלה מתועשת. חברת המעמדות הפיאודלית התמוטטה והיהודים נאלצו להשתלב - מרצונם ושלא מרצונם - במציאות כלכלית וחברתית שונה, למצוא פרנסות חדשות, ולהיאבק באמצעים פוליטיים על זכויותיהם ועל ייחודם כמיעוט לאומי ודתי.

הכרוניקה של משפחת קוטיק לדורותיה - למן הסבא-רבא ועד קוטיק עצמו וילדיו שלו - משקפת אפוא את טלטלותיה החריפות של החברה היהודית במזרח אירופה, הנמצאת בעין הסערה של תמורות העת החדשה ונאלצת להסתגל אליהן.

במרוצת הזיכרונות לא נמנע קוטיק מהערות אגב, המשקפות את תחושתו, כי העבר הקסום אבד לתמיד. הוא חש כי קוראיו אינם יכולים לתפוס עוד את חוויות העבר, ואילו הוא אינו מסוגל לתארן כהווייתן. הדבר בולט במיוחד בקושי הכרוך בניסיון לשחזר את חוויית החגים בימי נעוריו. הקורא המודרני, תושב הכרך הגדול, אינו יכול עוד להזדהות עם אימת הדין שחשו יהודי העיירה בימים הנוראים: "עתה, כאשר כל חוויית יום כיפור נחלשה, והאימה הגדולה של יום זה כבר אינה שולטת בנו, קשה עד מאוד לתאר את לילות 'כל נדרי' של פעם בבתי הכנסת ובבתי המדרש! הקירות בכו, אבני הרחוב נאנחו ודגים במים רעדו"; ועל האווירה ששררה במשפחתו בסעודת פורים הוא מספר: "היה כל כך שמח, פשוט קשה לתאר זאת לאנשים בני זמננו." [166] מי יכול היום לתאר לעצמו את הלכידות המשפחתית, את העזרה ההדדית, את עצמת הדאגה, העצב והשמחה שהיו פעם, ובעיקר את אופיו של הזמן בחיי העיירה. אז היה זמן בשפע והוא התנהל לו בעצלתיים. ואילו עתה מכתיבים החיים העירוניים קצב אחר לגמרי - מהיר וחסר נשימה. קוטיק מודע בזיכרונותיו לקצבי החיים השונים של העיר והכפר - הבאים לידי ביטוי לא רק בחיי המסחר והכלכלה, לא רק בקרבה אל הנוף, הטבע והאדמה, אלא גם במרקם היחסים שבין אדם לחברו ובין היחיד לציבור. ובו בזמן הוא גם מודע לצדו האחר של המטבע: חסרונות הניכור, התחרות והעוינות שבעיר הגדולה מתאזנים בזכות ההזדמנויות הרבות שהיא מציעה לבאים בשעריה בתחומי התרבות וההשכלה; ואילו יתרונות הקסם והאינטימיות שבחיי העיירה או הכפר מחירם הוא פרובינציאליות ואופקים מצומצמים.

מעבר למצוקתו האישית כסופר החש שאין בכוחו לשחזר את חוויות העבר, מודע קוטיק גם לשינויים האובייקטיביים שהתחוללו המקשים על הקורא את הבנת העבר. פעמים רבות מדגיש קוטיק את ההבדל בין ימים עברו לבין

ימיו שלו: בחנוכה שיחקו בעיירה בקלפים, "אבל אלה כלל לא היו דומים למשחקי קלפים שערורייתיים ורצחניים שמתנהלים, בעוונותינו הרבים, בימינו אלה." [167] גם האישה היהודית המודרנית אינה יצוקה עוד בתבניתה של הסבתא ביילע-ראשע, שהיתה מוכנה להישאר ערה כל הלילה ולשמור על חומו של הסמובר, כדי שלבעלה העייף, השב הביתה באישון לילה, תמתין כוס תה רותח. "כך חיה והתנהגה פעם אישה יהודייה" - הספיד אותה קוטיק - "שממעלותיה הנשגבות כמעט שלא נותר זכר אצל הנשים בנות ימינו. פעם לא היו רבות כמותה, ואילו היום אין אף לא אחת." [168]

אלא שקוטיק יודע היטב שלא בכל דבר ועניין היו הימים ההם טובים יותר - ולא רק בתחומי הקידמה הטכנולוגית, כמו למשל היגינה ורפואה, [169] אלא גם ביחס לנשים [170] או בתפוצתן של האמונות הטפלות בשדים וברוחות, בסגולות ובלחשים. [171] ביקורת חריפה במיוחד יש לו על סדרי הלימוד וההוראה המסורתיים: כך כשהוא מתאר את המלמדים המלקים באכזריות את תלמידיהם ואת הפסיביות שגילו הורי נער שנפטר ממלקות המלמד, או כשהוא מותח ביקורת על רמתם הירודה של המלמדים ועל השיטות הקלוקלות של הוראת הגמרא. [172]

כאן מתגלה קוטיק כממשיך ישיר של מסורת ספרות ההשכלה המזרח אירופית. ביצירותיהם של סופרים רבים, במיוחד אצל סופרי יידיש בשנות השישים של המאה ה'ט, ניתן למצוא דרך קבע ביקורת חריפה על כמה יסודות שנתפסו כפגומים בקיום היהודי בעיירה: החסידות וההווי החברתי והדתי הכרוך בה; האמונות העממיות במאגיה ובכישוף; סדרי החינוך הלקויים; בית המרחץ ומימיו הדלוחים; ה"פוליטיקה" המקומית המגוחכת שמוקד התרחשותה הוא בבית המדרש, ועוד. [173] מצד אחר, דווקא דמויותיהם של ראש הקהל המושחת ושל החוכר העשיר - דמויות הזוכות בהתמדה לביקורת ולגינוי בספרות המשכילית - מוצגות בדרך כלל בזיכרונותיו של קוטיק באור חיובי. והדבר מובן מאליו - ככלות הכול היו אלה בני משפחתו.

תמונת העבר, ההווה והעתיד של קוטיק מקבלת הארה מעניינת לאור השקפתו הדיאלקטית על תהליך ההתקדמות האנושית. וכך כתב באחד התקנונים שפרסם:

מדי קראנו את קורות הציויליזציה ובראותנו את ההבדל העצום שבין חיי בני האדם לפני ובין חייהם היום, הננו מאושרים בעינינו, כי נולדנו בעת הזאת ובלבנו תתעורר החמלה על אודות אבותינו, אשר ישבו בחשך וחייהם היו מרים ונוראים מאד מאד... השנוי הגדול, אשר נראה בין חיי הדורות הקודמים ובין חיי

בני האדם כעת, נעשה לאט לאט. בראשונה הרחיקו את בני האדם מדבר הבל אחד, אחרי כן - מהשני, וכן הלאה, עד אשר באה האנושיות אל המדרגה שהיא עומדת עליה היום... ואולם אל נא תדמו, קוראים אהובים, כי בני האדם מאושרים הם כבר, ואין שום דבר בחייהם צריך תקון... לאשרנו לא תחדל ההתפתחות והיא הולכת לבטח דרכה, ובעוד מאה שנים יחשבו חיינו בעיני הדור הבא, כאשר נחשבו חיי הדורות שעברו בעינינו היום, וגם הוא ישתומם על חיי ההבל שלנו, על מנהגינו וסדרינו, כאשר אנחנו הננו משתוממים על חיי הדורות שקדמו לנו.

[174]

קוטיק יודע שאין טעם - וגם אין זה אפשרי ורצוי - לחדש את תפארת העולם שנעלם, אך אין הוא מוותר על הזיכרון. הוא מתעז את עברו באמפטיה השמורה למי שחש, כי אלמלא אותו בית גידול, לא היה הוא עצמו מה שהינו ולא היו השקפותיו וערכיו כפי שהם. לצד החום והחיבה שהוא רוחש לעברו, אין הוא מהסס למתוח עליו ביקורת. העיירה איננה "קהילה קדושה", לא רק משום שיש בה תופעות שליליות וטיפוסים מגונים, אלא אפילו אנשי המעלה שבקרבה - רבנים ותלמידי חכמים, פרנסים וגבירים - מצטיירים במורכבותם האנושית, על האורות והצללים שבאישיותם ובפועלם.

3. בין סופר למספר, בין היסטוריון לזכרן

יחזקאל קוטיק אינו משתייך לעילית הרבנית או האינטלקטואלית - אף שאורח חייה וגינוניה לא היו זרים לו - ואף אינו מזוהה כסופר שהמילה הכתובה והסגנון המלוטש הם מקצועו (במכתב לשלום עליכם אף העיד על עצמו כי לא קרא אלא מעט מספרות יידיש המודרנית). לפנינו אפוא אדם "פשוט" ותמים, אם כי לא נטול השכלה, הרושם את שנחרת בזיכרונו. "הייתי נער שאהב להקשיב לשיחותיהם של הגדולים ולשמוע לעצותיהם..." - העיד על עצמו. "כולם נהנו מזה שאני עומד ומתבונן בהם, מקשיב לכל הגה היוצא מפייהם, ובקי בכל פרטי הפרטים של המחלוקות." [175] גם על בקיאותו הרבה בפולקלור העממי הוא מעיד: "על שדים, שטנים, יצורי מים רעים ועושי כישוף למיניהם ידעתי מפי סבתא... בכל הדברים הללו הייתי בקי גדול, גאון. ממש התמצאתי בכל פרט קטן של ענייני הזוועה המפחידים הללו." [176] תכונות אלה - ההקשבה, הסקרנות והזיכרון - הן העומדות ביסוד הספר והן המכשירות אותו לתפקידו כמספר וכזכרן.

חשיבות זיכרונותיו של קוטיק אינה ברמתם האמנותית הגבוהה. לצד פרקים יפים ומרגשים - ובולטים במיוחד תיאור נישואי הבהלה (פרק ג), פרשת הקנטוניסטים החטופים (פרק ט) ומותה של הסבתא (פרק כח) - יש בהם לא מעט פרקים מאכזבים. כוחם של הזיכרונות הוא בהיותם מסמך תרבותי אותנטי,

המשמר, לצד מידע רב ערך בכל תחומי החיים, גם אוצר של דימויים, טעמים וריחות. השוואה בין זיכרונותיו של קוטיק לבין כרוניקות משפחתיות מאוחרות יותר, בין אם אלה ספרי זיכרונות כגון "פולין" של י"י טרונק, בין אם אלה יצירות בדיוניות כגון "בית משבר" של דער נסתר, "קורות בתינו" של ש"י עגנון או "האחזה" של יצחק בשביס-זינגר, מעמידה בצל את כשרונותיו הספרותיים של קוטיק. אף שעלילת סיפורו מרתקת ורבת צבעים, דרך כתיבתו איננה מתוחכמת ולשונו איננה מתפייטת. אין לו עניין בתיאורי נוף וטבע כטובים שבסופרים, אך הוא גם אינו עושה שימוש במליצות ובפאתוס כגרועים שבהם. ובאחת: הוא אינו סופר - הוא **מספר**. מספר עממי מוכשר (Storyteller), שאוצר לשונו ודימויו אמנם מוגבלים - אך הסיפורים שהוא מתעד הם סיפוריו שלו, וככזה אין מי שישווה לו. "אני מספר על מה שראיתי, אבל אינני יודע **איך** אני עושה זאת" - הוא רושם בפתח ספרו. "יסלח לי הקורא על ה'איך' בזכות ה'מה', והיה זה שכרי".

קוטיק אינו נעדר הומור ולא פעם התבוננותו בעבר אירונית ומשועשעת. כך בתיאור הווי הפריצים - למשל, משחק הקלפים שבו מתערב אחד הפריצים על אישתו וסופו שמפסיד ונאלץ לפרוע את חובו בנשיקת עכוזו של צמית זקן; [\[177\]](#) וכך בתיאור ההווי היהודי הפנימי - למשל, המלשין, שהמיט אסון על קהילות רבות, אך בימים הנוראים התפלל "בבכיות וביללות כאלה, שאפילו מי שלא בכה בתפילתו היה מוכרח לבכות ולצרוח עמו... אולם מיד לאחר יום כיפור הוא צעד לגרודנה להלשין על איזו עיר." [\[178\]](#) תיאור גירושו של דיבוק שחדר לגופה של נערה צעירה מוצג כעימות מבדח ונלעג בין נציגי העולם המסורתי, האחוז באמונות הבל (שמש בית הדין גוזר על הדיבוק לצאת דרך זרת הנערה שבגופה נלכד), לבין המשכיל-האפיקורוס, המקרב את פניו אל פני הנערה, וקורא לדיבוק להיכנס אל פיו הפעור... [\[179\]](#)

הזדהותו של קוטיק עם תפקידו כמספר, משמעותה העקיפה היא התנערות מן היומרה שבלבישת אדרת ההיסטוריון. קוטיק נמנע במפורש מכתובה היסטורית - לא היתה לו הכשרה שכזו וגם לא היה לו עניין בכך - אך בחושי החדים הצליח לשמר מידע רב ערך, המשלים ומאמת מקורות היסטוריים אחרים. ובאחת: אין הוא היסטוריון - הוא **זכרן**. מודעותו לחשיבות שבשימור העבר - שניתן לראותה גם בנטייתו המופרזת אל האנקדוטלי והקוריוזי - בולטת למשל בתיאור המפורט של סוגי המלמדים השונים, מספר הילדים שלמדו אצל כל אחד מהם ושכר הלימוד ששולם להם. [\[180\]](#) הוא הדין בתיאור מאכלים שונים ודרכי הכנתם או בפירוט של סוגי אריגים ותכשיטים

ומחיריהם^[181] - כל כוונתם של תיאורים אלה היא דוקומנטרית בלבד. אך עיקר חשיבותם של הזיכרונות של קוטיק כמקור היסטורי הוא בעובדות ובתיאורים הנזכרים כדרך אגב, המאפשרים לנו לעמת את ההכללות הגדולות ואת הסטריאוטיפים ההיסטוריים עם מה שהתרחש בפועל בעיירה קטנה אחת בתחום המושב.^[182]

הנה כמה דוגמאות. עוד בתחילת הפרק הראשון, כשהוא מתאר את בעיית "הנעלמים", מצביע קוטיק מבלי משים על אחת הבעיות העיקריות בחקר הדמוגרפיה של יהודי מזרח אירופה, במיוחד ברוסיה הצארית - היעדר נתונים מדויקים על מספרי אוכלוסייה לפחות עד שלהי שנות השבעים של המאה ה'ט'. לדברי קוטיק, עד שנת 1874 - שנת הרפורמות של הצאר אלכסנדר השני בשיטת הגיוס לצבא - כשני-שלישים מיהודי עיירתו כלל לא הופיעו ברשומות הממשלתיות. היה זה שקר מוסכם, שהכול - יהודים ופקידי שלטון - ידעו עליו וחיו אתו: אלה משום שביקשו לצמצם ככל האפשר את מכסת המגויסים (אחד על כל אלף תושבים), ואלה מתוך שנטלו שוחד ושאר טובות הנאה. רק כך ניתן אפוא להבין כיצד "היל" בקאמניץ 250 בתי אב ורק 450 יהודים (כלומר, ממוצע של פחות משתי נפשות למשפחה!), בעוד שבפועל היו בה קרוב ל-1,350 יהודים (ממוצע של 5.4 נפשות במשפחה). מדברי קוטיק ברור שמצב דומה שרר גם בוויסקי השכנה, ומן הסתם בכל עיירות ישראל האחרות שבתחום המושב.

^[183]

עוד מתברר מן הזיכרונות הפער בין המדיניות הרשמית לבין מימושה בחיי היום-יום. הנה, על אף מגמתה המוצהרת של הכנסייה הפולנית שלא לקיים קשרים כלכליים עם יהודים, מחכיר הכומר הקתולי המקומי חלקים מנכסיו לסבו של קוטיק. כומר פולני זה, החי ברמת חיים גבוהה לאין שיעור מזו של עמיתו, הכומר הפרבוסלבי המקומי, גר במחיצת "אחיותיל" היפות, שהכול יודעים שאינן אלא מאהבותיו...^[184]

הכלכלה הכפרית הטרומ-קפיטליסטית, קודם שחרור הצמיתים ב-1861 ולאחריו, מצטיירת אף היא במלוא מורכבותה. היהודים נמצאים בתווך, בין אצולה פולנית ההולכת ומתרוששת מנכסיה וממעמדה בעקבות כישלון מרד 1863, לבין האיכרים המשועבדים בגופם ובנשמתם; המתח שבין הרוב הפולני הקתולי, השולט על הרכוש ועל אמצעי הייצור, לבין המיעוט הפרבוסלבי, המקופח מן הבחינה הכלכלית והסוציאלית, מעמיד את היהודים בסיטואציה מביכה - הם תלויים לפרנסתם בפריץ הפולני "הישן", אך כפופים למנגנון השלטון הרוסי החדש. רמאויות קטנות וגדולות (למשל, התחמקות מתשלומי

מסים; הברחת י"ש מפולין), [\[185\]](#) כמו גם קשרים אישיים בין יהודים יחידים לבין אישי שלטון, המחזקים בשוחד כספי גלוי וסמוי, הם מפתח מוסכם להסדרת היחסים בין המיעוט היהודי לבין רשויות השלטון.

הפקידות המקומית מעוניינת, ממש כמו היהודים, בחיים שקטים ויציבים. כך למשל, ביקורו של הרוויזור, האמור לבדוק את כשירות הרשומות או את הסדרת הרשיונות לחנויות, נתפס בעיני כולם כהטרדה, העלולה גם להביא אסון. כדי למזער את הנזק משתפים פעולה האיספראווניק הפולני והפרנס היהודי. השוחד, כאמור, מקובל על כל הצדדים. זוהי שפה מוסכמת המאפשרת פתרונות מהירים ויעילים שיש בכוחם למנוע הטרדות והפחדות. באווירה פוליטית וחברתית של לית דין ולית דין - היהודים משחדים את הפקידים כדי שיעלימו עין מחנויות שאינן מורשות ומיהודים שאינם רשומים כחוק, והפריצים משחדים את הפקידים כדי שיתעלמו ממעשי התעללות בלתי חוקיים בצמיתים. הסיפור המשעשע על הרוויזור, שסירב ליטול שוחד וגורש בידי הסבא מן העיר לשמחתו הגלויה של האיספראווניק - ממחיש היטב מציאות זו. [\[186\]](#)

בכלל, ספק אם יש בידינו תיאור יהודי פנימי מפורט כל כך על יחסיהם של יהודים עם הפריצים, על תלותם ההדדית ועל מעורבותם אלה בחיי אלה, כמו זיכרונותיו של קוטיק. עולמם החברתי של הפריצים נחשף באמצעות התפקיד המרכזי שמילאו היהודים בשירותם. קוטיק, הרואה במסכת קשרים זו פרק עצוב בהוויית הגלות, מתאר אותה מתוך מודעות לאמביוולנטיות שזו כפתה על זהותו העצמית של היהודי: מול הפריץ הוא עומד מפוחד, מושפל ומבוזה; חושש מזעמו, משנאתו, מאכזריותו ומכלביו, אך אינו מסוגל - ואף אינו רוצה תמיד - להשתחרר מהתלות בו ובמשק האחוזתי. הפריץ אינו נתפס בעיניו כבן אדם כמותו, אלא כמקור פרנסה, שאף ניתן להעבירו בירושה. והנה, אותו יהודי עצמו מתגלה בקהילתו שלו, בביתו פנימה, בפנים אחרות ובזהות שונה לחלוטין - תקיף, בעל בעמיו, בעל יצרים, היכול להיכנס לעימותים מרים עם בני הקהילה ועם מוסדותיה על עניינים של מה בכך. [\[187\]](#)

קוטיק מבליט את השוני בעולמם התרבותי של הפריצים לעומת עולמם של היהודים - אלה משחקים בקלפים, שותים לשכרה ומבזבזים את חייהם במסעות ציד, בנשפי ריקודים, בהבל וריק (הפריץ סיכובסקי, שאינו שתיין או קלפן, מוצג כדוגמה חיובית יוצאת דופן), ואלה - פיקחים, חרוצים, מנהלים חיי משפחה למופת ואת זמנם הפנוי (בשבתות ובחגים) מקדישים בדרך כלל לעניינים שברוח, ללימוד תורה ולתפילה, אף כי גם למחלוקות ולסכסוכים. זאת ועוד, הפריצים עצמם מכירים בשוני זה. כל פריץ סבור, "כי היהודי הוא יצור

חכם וערמומי, ועם זאת ישר (כל פריץ האמין שרק היהודנים שלו ישרים, אבל השאר - רמאים וגנבים)... יהודי יכול לסדר כל דבר טוב יותר - כך חשב - ובלי 'מושקה' או 'שמוליק' לא היה זו ממקומו. [\[188\]](#)

ההבדל בין אורח חשיבתו והתנהגותו של ה'גוי' הטיפוסי לבין אורח חייו של היהודי מובלט באפיזודות קטנות - הקומיסר הגוי משתכר דרך קבע ומנצל כל הזדמנות כדי לרמות את אדוניו, ואילו היהודי אף פעם אינו שותה לשכרה, הוא אמין ואינו מתבטל; הפריץ הוא אדם אכזר היכול להגיע לסדיום של ממש: הוא נהנה מהכאת איכרים, משסה כלבים פראים ביהודים תמימים, ועלול להתאכזר גם לבני משפחתו שלו. כאשר חיפשו הסבא והפריץ סיכובסקי דרך להפריך עלילת שווא שנרקמה כנגד ברל-בנדט, הציע הפריץ אינסטינקטיבית להלקות את עדי השקר עד שידו במזימה. הסבא גרס כי זו דרך אכזרית מדי - עדיף לצותת לשיחתם ולהמתין עד שידו במו פיהם במעשה. [\[189\]](#) על אף החשיבה הסטריאוטיפית המובלעת בספר, יודע קוטיק להדגיש את מורכבותן של תופעות היסטוריות וחברתיות, שאינן צבועות רק בשחור ולבן. "אי אפשר להכליל ולומר שכל הפריצים התייחסו רע כל כך ליהודים" - הוא מעיר. "היו ביניהם גם פריצים הגונים שהתייחסו בצורה אחרת לגמרי אל היהודים." [\[190\]](#)

מתיאור המשמעויות הכלכליות והחברתיות של שחרור האיכרים בשנת 1861, ובעיקר מתיאור אירועי המרד הפולני בשנת 1863 והשלכות דיכוי על יחסי יהודים-פולנים ועל "הכלכלה היהודית", עולה תמונה מורכבת של הקיום היהודי במזרח אירופה בעידן של תמורות ושינוי סדרים: לצד גילויי הזדהות עם הלאומיות הפולנית המתקוממת מול שלטון הכיבוש הרוסי [\[191\]](#) רוחשים היהודים שנאה עזה לאצולה הפולנית על כפיות הטובה שלה ועל ניצול הצלחות זמניות במרד כדי להטיל עליהם אימה ולהתעמר בהם. [\[192\]](#) קוטיק הבין יפה את המלכוד הנורא שבקיום היהודי בפולין: מצד אחד, תלות כמעט מוחלטת בחברת המעמדות, שבאה לביטוי בתחושה, כי "באותם ימים, מה שהיה רע לפריץ, היה רע, לפחות בחלקו, גם ליהודים"; [\[193\]](#) ומן הצד האחר, הכרה בכך שהיחס האנטי-יהודי של הפולנים הוא בבחינת נתון עובדתי שאינו משתנה גם בתמורות הזמנים, ועל היהודים ללמוד ולהסתגל אליו.

דיכוי של המרד מוטט לחלוטין את משק החכירות האחוזתי וערער את הסדר "הישן", שבו, כאמור, תפסו היהודים מקום מרכזי כגורם המתווך בין האצולה לבין האיכרים. גילויי השנאה של הצמיתים המשוחררים (שלא היו פולנים) כלפי האצילים הפולנים, הופנו, כבעבר, גם כלפי מי שזוהה עם המשטר

הקודם ונחשד בשיתוף פעולה עמו - היהודים. האחוזות הוזנחו במהלך ההתקוממות, והאיכרים, שביקשו לנקום, סירבו לעבוד עבור אדוניהם לשעבר ואפילו בשכר; אדרבה, הם לכדו את הפריצים המסתתרים, היכו בהם והסגירם לידי הרוסים.

משפחתו האמידה של קוטיק, שהתפרנסה במשך כמה דורות מחכירת כל נכסי העיירה מאת בעליה, הפריץ אוסרבסקי, החלה לרדת מנכסיה עוד בשלהי שנות החמישים, לאחר מלחמת קרים. באותן שנים נלקחה גביית המס על המשקאות האלכוהוליים מידי החוכרים הקטנים שבעיירות והועברה לידי הברון גינצבורג.^[194] להתרוששות של ממש הגיעה המשפחה בעקבות הרפורמות של אלכסנדר השני והאירועים הסוערים של שנות השישים. בכך לא נבדלה ממשפחות רבות אחרות. תמורות העתים אכן הביאו להרס כלכלי של אלפי משפחות יהודיות שהתפרנסו עד אז מחכירות מונופוליסטיות של אחוזות ונכסים אחרים של פריצים. עם זאת, המשבר גם יצר שכבה חדשה של מתעשרים, שידעו לנצל את ההזדמנויות שהציעה הכלכלה החדשה, שהתבססה על תעשייה תחרותית ועל תוצרת חקלאית המשווקת ביעילות ותוך שימוש באמצעים מודרניים (רכבות) תמורת כסף מזומן.^[195]

קוטיק מעיד שבאותן שנים רווחו בקרב היהודים תחושות קשות: "נדמה היה אז כי מעיין הפרנסות היהודיות, שממנו ניזונו יהודים במשך מאות בשנים, יבש לגמרי, והסיכוי למצוא פרנסות חדשות קטן, ואולי לא קיים כלל. נדמה היה שהכול אבוד לנצח."^[196] על אף הניסיונות של סבו של קוטיק להיחלץ מן המצוקה ולאתר פתרונות, שימשיכו בצורה שונה את התלות ההדדית הישנה בין הפריצים (ובמקרה זה, אלמנות הפריצים) לחוכרים היהודים, לא הצליחו בני המשפחה לשקם את תפארת העבר, גם לא להשתלב בהצלחה בפרנסות החדשות. וכך, בניגוד לאופיו ולרצונו, נאלץ אביו של קוטיק לצאת מן העיירה אל הכפר ולמצוא את לחמו כ"יישובניק".

עולמם של ה"יישובניקים" מתואר בזיכרונותיו של קוטיק בהרחבה והוא נפרש על פני שתי תקופות. התקופה שקדמה למרד 1863 - שבה עדיין "התבייש יהודי מכובד להתגורר בכפר ולהיות מה שמכונה 'יישובניק'"^[197] - מיוצגת באמצעות הדוד ברל-בנדט. התקופה שלאחר 1863, שבמהלכה השתנה לטובה מעמדם החברתי של יהודי היישובים, מיוצגת באמצעות גורלו וחוויותיו של קוטיק עצמו, והיא מתועדת בכרך השני של הזיכרונות.

מעניינת במיוחד תמונת מוסדותיה האוטונומיים של הקהילה, קודם לביטולו הרשמי של "הקהל" (הגוף הייצוגי של הקהילה) בשנת 1844 ולאחר

מכן. קאמניץ לא היתה כאמור עיר חשובה - לא במושגי האדמיניסטרציה הרוסית ולא במושגים יהודיים - ואולי דווקא בשל כך יש עניין בבחינת סדריה של קהילה בינונית המקיימת קשרים הן עם יהודי ה'סביבות' (היישובים הקטנים המקיפים את הקהילה), הן עם הקהילות הראשיות הסמוכות לה (בריסק וגרודנה). השם "פרנס חודש" - כך עולה מהזכרונות - הפך לאנכרוניסטי עוד לפני ביטול הקהל. פורמלית, מינויו של פרנס כזה לא היה לחודש אלא לשלוש שנים, ולמעשה המשיך הפרנס לכהן בתפקידו כל עוד רשויות השלטון, שאישרו את המינוי, היו מעוניינות בו. סבו של קוטיק ואבי-סבו היו פרנסים תקיפים וממולחים, שידעו לעמוד בתוקף על משמר זכויותיהם ומעמדם, ולעתים, כשהדבר נדרש, עשו כן באכזריות. הם נהנו מסמכויות נרחבות - כולל הזכות להכניס את מתנגדיהם למאסר - ומגיבוי גמור של נציגי השלטון המקומי (האָססור) והמחוזי (האיספראוויניק), שלא היססו מלהתערב בהליכי הבחירה והמינוי הפנימיים של הקהילה כדי שזו תמנה את הפרנס הרצוי להם.^[198]

חשיבות מיוחדת נודעת לעדותו של קוטיק על התפשטות החסידות ברוסיה הלבנה ובליטא, אזורים הנחשבים כמעוז המסורתי של ההתנגדות. מתברר כי עוד במחצית הראשונה של המאה ה'ט' הצליחה התנועה החסידית להיאחז כמעט בכל מקום במזרח אירופה, כולל באזורים הצפון-מערביים של תחום המושב.^[199] למרבית הפלא, אף בקרב משפחות המתנגדים הגלגות ביותר מוצאים חסיד אחד או שניים. וכך, שניים מבניו של הסבא, המוגדר כ'מתנגד' גדול - משה, אביו של המחבר, ויוסל דודו - הופכים לחסידים. אפילו שניים מבניו של הרב המקומי - דודו של קוטיק, שהיה בעצמו נצר לר' חיים מוולוז'ין ולגל'א - נסחפים לחסידות.^[200] מתיאור נקמתם המאורגנת היטב של החסידים במתנגד שהעז להלשין על הצדיק מסלונים ולהביא למאסרו, עולה בבירור כוחם כקבוצת לחץ כלכלית וחברתית חשובה, לא רק בקאמניץ וסביבתה אלא גם בעיר המחוז בריסק.^[201] קוטיק אמנם טוען כי לאחר שהפך למתנגד הצליח לבלום את הסחף לחסידות, וכי מאז ואילך כבר לא נמשכו צעירי קאמניץ לחסידות.^[202] - אך גם אם אמת דיבר, ספק אם יש לזקוף עובדה זו לזכותו. על הירידה בכוח המשיכה של החסידות במחצית השנייה של המאה ה'ט' השפיעו גורמים רבים - ודאי לא רק תוצאות הוויכוח הפומבי שניהל קוטיק עם החסידים בעירו - ובראשם ההשכלה והרוסיפיקציה, הלאומיות והחילון.

החסידות מוצגת בידי קוטיק על אורותיה וצלליה. לצד תיאור לגלגני של סכסוך הירושה על הנהגת חסידות קוברין המיוותמת ושל הקרע שנוצר בעקבותיו בקרב החסידים,^[203] הוא מתאר בחיבה את הגיבוש והליכוד הפנימי

של החסידים, את עולמם החזווייתי, את תפילתם הנלהבת, את חגיהם והווי יומם, את יחסם לאדם הפשוט ואת אדישותם לדאגות ההווה ולכבוד המדומה. הוא מבליט במיוחד את היסודות הדמוקרטיים והשוויוניים שבחסידות, ואף טוען כי את הצלחתה של החסידות בראשית צמיחתה במאה ה'ל"ח יש לזקוף לתסיסה הסוציאלית בתוך הקהילה היהודית, למתח שבין עשירים לעניים ולקיפוחם של "עמי הארצות" במסגרת עבודת ה' הממוסדת. אין לראות בדברים אלה פרי עיון היסטורי מעמיק בתולדות החסידות, אלא השתקפות נאיבית של השקפות ניאור-רומנטיות על העבר החסידי (שכבר קיבלו את ביטויין הספרותי אצל י"ל פרץ, מ"י ברדיצ'בסקי, י' שטיינברג ואחרים), ושל דוקטרינות סוציאליסטיות שקוטיק נחשף אליהן בזקנתו (בעיקר דרך בנו אברהם). אם בסופו של דבר דחה קוטיק את החסידות - דחייה זו נבעה בעיקרה מביקורת רציונליסטית: הוא לא יכול היה להשלים עם פולחן הצדיק, הוא מתח ביקורת חריפה על ההווי הגברי של העדה החסידית שהביא להרס התא המשפחתי, טען כלפי השמרנות הטבועה בחסידות ומגבילה את התפתחותו האינטלקטואלית של היחיד, והסתייג מחוסר המעשיות שבחיי החסידים. ואף על פי כן, מן הבחינה הרגשית נשאר קוטיק מלא הערכה לחסידות, שכן זו זוהתה בראש וראשונה עם זכר אביו הנערץ.

ולאחר כל הדברים האלה, עדיין אין אנו רשאים לקבל את "עדותו" של קוטיק כמדויקת בכל מקרה ומקרה. גם אם נניח כי אכן הצטיין בכוח זיכרון מופלא, שלא כהה עם השנים, יש לקחת בחשבון כמה נתונים שיש בהם כדי לעמעם במשהו את התוקף ההיסטורי של העדות שאפשר לגבות מזיכרונותיו.

א. הזיכרונות נכתבו במהלך שנת 1912, כאשר קוטיק היה כבן שישים וחמש. חלק ניכר מן הזיכרונות מתייחס לתקופה שקודם להולדתו, כלומר לפנינו פער של חמישים עד שמונים שנה בין האירועים המתוארים לבין רישומם. לא זו אף זו, גם פרקים שנתרחשו בימי חייו מתוארים על בסיס עדויות שמיעה ולא על סמך ראייה והשתתפות אישית באירוע. במילים אחרות, קוטיק הוא מספר "יודע-כול": הוא יודע מה חשבו הגיבורים בלבם, מצטט את שיחם אלה עם אלה ובינם לבין עצמם, ואף יודע מה אמר פריץ פלוני לפריץ אלמוני ומה שח צדיק זה לחסיד אחר.

ב. לא פעם מודה קוטיק עצמו במגבלות זיכרונו. הוא ער לפרטים מסוימים שנשמטו מזיכרונו ומעיד בצער: "לעתים נדמה לי, שלו ניחנתי בזיכרון טוב והייתי זוכר את כל שיחותינו אלה, יכולתי, אולי, לכתוב עכשיו ספר מעניין מאוד." [204]

ג. ז'אנר הזיכרונות שבו בחר קוטיק, שאפשר לכנותו "זיכרון יצירתי",

[\[205\]](#) כופה על המהלך בתלמיו עירוב של שלושה מישורי כתיבה: (1) **עדות** שנשענת על זיכרוננו ה"אובייקטיבי" כביכול של הכותב; (2) **פרשנות** שמעניק הכותב לאירועים שהוא מתאר. פרשנות זו, שהינה "סובייקטיבית", לא רק ממקמת את האירוע הבודד בהקשרו הרחב, אלא גם מציעה לו משמעות; (3) **סיפור** שבאמצעותו מנסה הכותב לקשור בין היסוד הדוקומנטרי לבין היסוד הפרשני ולהשלים פערים בעדויות מתוך דמיונו היוצר.

ההיסטוריון המבקש לעשות שימוש ב"זכרונות יצירתיים" נוסח קוטיק חייב אפוא לנסות ולהפריד, ככל יכולתו, בין שלושת המישורים הללו המשמשים בערבוביה, ועל כל פנים להיות מודע לקיומם הבעייתי.

זאת ועוד, יש מקום להניח שאפיזודות רבות שימר קוטיק באותו אופן שבו שמע אותן לראשונה מפי סבו, סבתו או דודו. קוטיק מתפקד כאן כמעין ארכיונאי או אתנוגרף ה"מקליט", מתעד ומשמר מסורות היגוד משפחתיות. מסורות אלה עברו מאז ההתרחשות הריאלית ועד להעלאתה על הכתב תהליכים האופייניים לסיפור העממי בכלל. [\[206\]](#) אלא שקוטיק איננו "מקליט" אובייקטיבי ומנוכר, שהרי הוא עצמו מהווה חלק בלתי נפרד משלשלת המסירה. מעורבותו הרגשית בהיסטוריה המשפחתית הפרטית שלו, כמו גם תמימותו וחוסר תחכום, כפו עליו, במודע ושלא במודע, אימוץ נורמות של "זיכרון יצירתי" גמיש, ועיקרו כל ניסיון לביקורת מקורותיו והתרשמויותיו.

ד. קוטיק ביקש לתפוס את החבל בשני קצותיו. זיכרוננו אינו משמש בידיו בהכרח כלי לחשיפת האמת, אלא לשחזורו של עבר "מעניין", שראוי להנחילו לדורות הבאים. וכך, מצד אחד הוא משמר פריטי ידע "קשה", שעלולים להיעלם בתהום השיכחה - למשל, מחירים של שכר לימוד, של מאכלים ומשקאות, של בגדים ותכשיטים וכדומה; מצד אחר, כזכרן, שעניינו האמיתי בתיעוד ההיסטוריה המשפחתית, בשחזור הווי השטעטל שהיה ואיננו, ובציור טיפוסים אדם, אין הוא מהסס מלהשלים מדמיונו, ואף דברים אבסורדיים העומדים בניגוד לידוע לנו ממקורות אחרים. [\[207\]](#) לא חסרים גם שיבושים שבשגגה וטעויות שבשגרה. [\[208\]](#)

ועל אף חסרונותיו ומגבלותיו, תמימותו ופשטנותו, לפנינו מקור היסטורי רב ערך ומסמך תרבותי מן המעלה הראשונה. הספר אוצר בתוכו לא רק מידע חשוב שניתן לבססו לאור מקורות אחרים, אלא גם אוצרות של פולקלור אותנטי, הווי ייחודי ומנהגים, שלא תמיד נשתמרו או תועדו במקומות אחרים. וכל אלה - גירוש דיבוק ואמונות טפלות, מאכלי שבת וחג, מנהגי חתונה וסגולות מגיפה, שמחה ואבל, חסידים ומתנגדים, משחקים ותרבות פנאי, ועוד הרבה - משולבים

כחלק אורגני בסיפור.

"מיינע זכרונות" של קוטיק פתח תקופה חדשה בתולדות ספרות הזיכרונות היהודית ושימש דגם לענף מיוחד של אוטוביוגרפיות, ספרי זיכרונות וסאגות משפחתיות שנכתבו בהשראתו ובמתכונתו, מתוך השפעות גלויות וסמויות. כבר הוזכרו לעיל הקלסיקונים הגדולים, שלום עליכם ו"ל פרץ, ובדומה להם החל לשפוע, לאחר מלחמת העולם הראשונה, זרם גדול של זיכרונות מן הסוג שעליו חלם תמיד "בעל-מחשבות".^[209] כמה מוטיבים ואנקדוטות מזיכרונותיו של קוטיק אף נתגלגלו ונשתקעו בספרות העברית בת ימינו.^[210]

ז. על מהדורה זו

חלקים קצרים מזיכרונותיו של קוטיק תורגמו בעבר לשפות שונות, ברוב המקרים תוך עיבוד בוטה של המקור. יזמתה של "וועלט-פאָרלאַג" לתרגם את הזיכרונות לגרמנית כבר הוזכרה לעיל, אך תכנית זו נתממשה רק בחלקה: בשנת 1927 נדפס בכתב העת המצויר "מנורה", שהופיע בווינה ואשר הקדיש אחת מחוברותיו ליהודי פולין, תרגום אנונימי של פרק אחד;^[211] בשנת 1936 ראה כאמור אור בהוצאת שוקן שבברלין תרגום מקוצר לגרמנית של החלק הראשון.^[212] בשנת 1945 תורגמו לאנגלית כמה פרקים, תחת הכותרת: "Love Found a Way", והם נדפסו בתוך אנתולוגיית זיכרונות שערך ליאו שוורץ.^[213] גם בעבודת הדוקטור של ג'ק קוגלמס, משנת 1980, תורגמו קטעים נבחרים לאנגלית.^[214] לעברית תורגמו רק קטעים קצרים מאוד,^[215] ובעצם הימים האלה מתרגמת נכדתו של יחזקאל קוטיק, גב' רחל קוטיק ממוסקבה, את זיכרונות סבה לרוסית.^[216]

חלקים מזיכרונותיו של קוטיק שימשו אמנם עזר למחקרים רבים,^[217] אך לא יהיה זה רחוק מן האמת לקבוע, כי כיוון שהספר לא תורגם אף פעם לעברית או לאנגלית, הוא נותר בשוליה של ספרות המחקר בת הדור האחרון.

התרגום שלפנינו מבוסס על מהדורת הזיכרונות שנדפסה בברלין בשנת תרפ"ב, שלמעשה כמעט שאין הבדל בינה לבין המהדורה הראשונה משנת תרע"ג.^[218] במנגנון ההערות והביאורים השתדלתי להאיר את כל מושגי הריאליה, המנהגים, המאכלים, שמות היישובים, הספרים והאנשים, וכן עניינים לשוניים, גיאוגרפיים, היסטוריים, פולקלוריים ופרשניים העולים מן הטקסט,

ככל שידי משגת וידיעתי מגעת ומפי סופרים וספרים. הרקת יצירה משפה לשפה מעוררת קשיים ידועים, קל וחומר באשר לניבים או למונחי ריאליה שאין להם תמיד תמורה עברית הולמת. [219] מקווה אני שכיוונתי לאמת, וכדרך שלימדונו חז"ל - על מה שאיני יודע אמרתי איני יודע. שמות של מקומות הובאו, בדרך כלל, בתעתיק העברי המקובל היום בספרות המחקר וכן במקורם הלועזי (בדרך כלל הפולני). [220]

כמה ממבקרי של קוטיק כבר עמדו על שפתו ה"נמוכה" והבלתי מעודנת ועל סגנון כתיבתו הנוטה לחזרות ולאריכות יתר: "אין לחפש היגיון בלשני בכתיבתו" - כתב א' ליטוין, שעייין בחוברתו של קוטיק שהופיעו קודם לזיכרונות. "פעמים רבות נמשך משפט אחד לאורך דף שלם ולעתים אף יותר מזה. אף על פי כן, היידיש שלו היא נקייה באמת ולא מצועצעת. ממש כמו שהעם מדבר." [221] גם נח פרילוצקי, ששיבח אמנם את הזיכרונות מצד תוכנם ועסיסיותם, לא התעלם מכך שהם כתובים בצורה נוקשה ובלתי מהוקצעת, עד שמתקחות שיניו של הקורא. [222] אברהם יודיצקי קלע אולי יותר לאמת כשתיאר את סגנונו של קוטיק כ"פשוט, עממי, נעים ומלבב". [223]

סגנון עממי ו"גס" זה מאבד, ללא ספק, משהו מקסמו ומחיוניותו עם הרקתו לעברית החדשה. גיבוריו של קוטיק, והוא בעצמו בתוכם, אינם מדברים גבוהה גבוהה, אלא משוחחים וחושבים בשפה פשוטה, ברורה ונעימה. נמנעתי אפוא, בכוונת מכוון, משימוש בעברית מליצית וניסיתי לשמור, כמיטב היכולת, לא רק על נאמנות למקור ועל סגנונו האישי של המחבר, אלא גם על רוח התקופה, מושגיה ועולמה, וגם על כמה משימושי הלשון שלה. תקוותי שעלה הדבר בידי.

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

[1] ח"נ ביאליק, "משוט במרחקים", בתוך: ד' מירון (עורך), חיים נחמן ביאליק, שירים, תר"ץ-תרנ"ח, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 308.

[2] כותרת זו, "מה שראיתי...", לקוחה מהקדמת קוטיק לספרו (ראו להלן, "במקום הקדמה").

[3] ראו, למשל, הערכתו של זלמן רייזען, לעסקיאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאָלאָגיע, ג, ווילנע תרפ"ט, עמ' 425-426. על אף העירוב שמתקיים בפועל בין שתי הסוגות הספרותיות הקרובות זו לזו - זיכרונות ואוטוביוגרפיה - יש להעדיף כאן את השימוש במונח הראשון, ולא רק משום שקוטיק עצמו נקט בו. המונח "זיכרונות" גם מעיד שאין המחבר רואה את עצמו בהכרח כדמות הראשית של החיבור. הוא כולל בזיכרונותיו גם אירועים שהתרחשו קודם זמנו ואין הוא מבקש להציג את חיבורו כמפתח להבנת עולמו הרוחני. ועם זאת, בזיכרונות קוטיק ניכרות השפעות ברורות של ספרות האוטוביוגרפיה היהודית המשכילית מן המאות הי"ח והי"ט. על ספרות זו, ראו: ש' ורסס, "דרכי האוטוביוגרפיה בתקופת ההשכלה", בספרו: מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 249-260; ב"ע פיינגולד, "האוטוביוגרפיה כספרות - עיון ב'חטאות נעורים' למ"ל ליליינבלום", מחקרי ירושלים בספרות עברית, ד (תשמ"ד), עמ' 86-111; A. Mintz, "Guenzburg, Lilienblum, and the Shape of Haskalah Autobiography", *AJS*, 111-86; R. Robertson, "From the Ghetto to Modern Culture - The Autobiographies of Review, IV (1979), pp. 71-110.

Salomon Maimon and Jacob Fromer", *Polin*, VII (1992), pp. 12--30; M. Graetz, "Autobiography - On the Self-Understanding of the Maskilim", in: M.A. Meyer, *German-Jewish History in Modern Times*, I, New York 1996, pp. 324-332; M. Moseley, *Jewish Autobiography in Eastern Europe - The Pre-History of a Literary Genre*, A thesis submitted to Trinity College, Oxford 1990, ושם ביבליוגרפיה נרחבת על הספרות האוטוביוגרפית בכלל.

ספרות המחקר הדנה ב"זיכרון" וב"זיכרון קולקטיבי", ובכלל זה גם ב"תרבות הזיכרון" היהודית, היא עשירה ביותר ומתוכה אפנה לכמה חיבורים בעלי חשיבות מתודולוגית עקרונית באשר לדרכי עיצובו של הזיכרון היהודי בתקופות שונות: י"ח ירושלמי, זכור - היסטוריה יהודית וזכרון יהודי, תל-אביב תשמ"ח; ד' רוסקיס, אל מול פני הערה - תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה, תל-אביב תשנ"ג; D.G. Roskies, "Memory", in: A.A. Cohen and P. Mendes-Flohr (eds.), *Contemporary Jewish Religious Thought*, New York 1987, pp. 581-586 (=לקסיקון התרבות היהודית בזמננו, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 177-180); י' רבא, בין זיכרון להכחשה - גזירות ת"ח ות"ט ברשימות בני הזמן ובראי הכתיבה ההיסטורית, תל-אביב תשנ"ד; ח' שמרוק, "גזירות ת"ח ות"ט: ספרות יידיש וזכרון קולקטיבי", ציון, מז' (תשמ"ח), עמ' 371-384; מ' פייקאז, "על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזירות 'הפתרון הסופי'", כיוונים, 20 (תשמ"ג), עמ' 129-157; Y. Zerubavel, *Recovered Roots - Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago and London 1994.

[4] "משפחה בת כשישים נפשות" - פרק כ; ובפרק כח - "יותר משבעים נפשות".

[5] על בעיית תיאורי "מקומות" בספרות העברית, ראו: נ' גוברין, "גיאוגרפיה ספרותית - דרכי עיצובן של ערים על מפת הספרות העברית", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' 101-108.

[6] על קאמניץ ליטבסק, ראו: *Słownik Geograficzny Krolestwa Polskiego*, 3, Warszawa 1882, pp. 763-764. הקהילה היהודית שם, ראו: ל' שריד, "ראשיתה של העיר קמניץ-דליטא והיישוב היהודי בתוכה", בתוך: ש' אייזנשטט ומ' גלברט (עורכים), ספר זכור לקהילות קמניץ דליטא, זסטביה והקולוניות, תל-אביב תש"ל, עמ' 21-38; זכור נזכור - זכרון נצח לקהילה קדושה קמניץ ליטבסק-זסטביה אשר נחרבה בשואה, בית הספר הממלכתי ע"ש ח"נ ביאליק, תל-אביב תשכ"ד; ש' ספקטור (עורך), פנקס הקהילות: פולין, ה, ווהלין ופולסיה, ירושלים תש"ן, עמ' 315-312.

[7] סקירה על תולדות יהודי פולסיה: פנקס הקהילות, שם, עמ' 209-218.

[8] לא לחינם ב"חוזה ברסט-ליטובסק" (1918) הוכר חלקו הדרומי של פלך גרודנה (אזור בריסק) כשייך לרפובליקה של אוקראינה.

[9] ראו בפתח פרק א.

[10] המחוזות הם: סלונים, נובוגרודק, לידה, גרודנה, וולקוביסק, בריסק, פרוז'נה, קוברין.

[11] השינוי המשמעותי היחיד אירע בשנת 1842, כאשר נלקחו חלקים משני הפלכים הללו (בעיקר מפלך וילנה) ומהם הוקם פלך קובנה. ראו: ד' לוי (עורך), פנקס הקהילות: ליטא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 4.

[12] ש' דובנוב (עורך), פנקס מדינת ליטא, ברלין תרפ"ה, עמ' 17.

[13] יברייסקאיה אנציקלופדיה (רוסית), סט. פטרבורג 1913-1908, 9, עמ' 189 (קאמניץ ליטבסק); אנציקלופדיה של גלויות: בריסק דליטא, ירושלים ותל-אביב תשט"ו, עמ' 425; פנקס הקהילות (לעיל, הערה 6), עמ' 312.

[14] ראו דברי קוטיק בתחילת פרק א. לדבריו היו רשומים בעיירה 450 נפשות, אך היה זה רק כשליש ממספרם האמיתי של היהודים, שכן שני-שלישים התחמקו מן הרישום. בשנת 1847 נמנו בפלך גרודנה כולו 98,196 יהודים, ראו: י' לעשנינסקי, דאָס אידישע פּאָלק אין ציפּערן, ברלין תרפ"ב, עמ' 31.

[15] יברייסקאיה אנציקלופדיה (לעיל, הערה 13), 6, בין עמ' 792-793 (גוברניית גרודנה), טבלה 2.

[16] ה' זיידמן, "ישיבת 'כנסת בית יצחק' דקאמיניץ", בתוך: ש"ק מירסקי (עורך), מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם, ניו-יורק תשט"ז, עמ' 324-307.

[17] על קאמניץ בין שתי מלחמות העולם מצוי חומר עשיר ב"ספר זכור לקהילות קמניץ" (לעיל, הערה 6), וכן בחיבוריו של סופר היידיש פאליק זאָלף (יליד 1896, היגר לקנדה בשנת 1927). זולף נולד בזסטביה, פרבר של קאמניץ ששכן מעברו האחר של נהר לשנה. בספרו, אויף פרעמדער ערד - בלעטלעך פון אַ לעבן, ווייניפּעג 1945, תיאר את נופ' לדתו בהשפעת זיכרונותיו של קוטיק. על זולף: לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ג, ניו-יאָרק 1960, עמ' 531-530; י' גלאַטשטיין, "די לעצטע פון אַ דור", אידישער קעמפּער, גיליון 1027, 9 באוקטובר 1953, עמ' 14-15.

[18] המידע על גורלה של קאמניץ בשואה לקוח מעדויות שקובצו בספר זכור לקהילות קמניץ (שם); פנקס הקהילות (לעיל, הערה 6), עמ' 313-314.

[19] י' קאָטיק, מיינע זכרונות, צווייטער טייל, בערלין תרפ"ג (להלן: מיינע זכרונות, ב), הקדמה, עמ' 5.

[20] שם, פרק כ, עמ' 219; וראו גם שם, פרק ז.

[21] בנו אברהם - יליד 1867 - כתב כי המעבר היה כאשר מלאו לו שמונה או תשע שנים (א' קאָטיק, דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט, ניו-יאָרק 1925, עמ' 14, 24). קוטיק עצמו כתב כי התגורר בקיבוץ חמש שנים בלבד (מיינע זכרונות, ב, פרק ז). על המשבר הכלכלי בליטא וההגירה לאוקראינה: מ' נדב, "תולדות קהילת פינסק-קארלין, 1880-1506", בתוך: פינסק - ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין, א, תל-אביב וחיפה תשל"ג, עמ' 242-244.

[22] ההערכה היא כי בשלהי שנות השבעים חיו בקיבוץ יותר משמונה-עשר אלף יהודים, ראו להלן פרק כב, הערה 27.

[23] מיינע זכרונות, ב, פרק יז; דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט (לעיל, הערה 21), עמ' 14-15.

[24] מיינע זכרונות, ב, עמ' 252.

[25] שם, פרק כה; והשוו: דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט (לעיל, הערה 21), עמ' 19-25. על גל הפרעות של ראשית שנות השמונים ומשמעותו בתולדות ישראל: יי סלוצקי, "האוגרפיה של פרעות תרמ"א", העבר, ט (תשכ"ב), עמ' 16-25; יי פרנקל, "משבר 1881-1882 כנקודת תפנית בתולדות היהודים בעת החדשה", זמנים, 12 (1983), עמ' 74-81. על הפרעות בקייב: M.F. Hamm, *Kiev - A Portrait, 1800-1917*, Princeton, NJ 1993, pp. 123-127

[26] דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט, שם, עמ' 26.

[27] מיינע זכרונות, ב, פרק ד.

[28] שם.

[29] א' ליטוויץ, "יחזקאל קאָטיק און זיין קאָוואַרניע", יודישע נשמות, ד: פוילען, ניו-יאָרק 1917, עמ' 2. על ליטוויץ (1862-1943), ראו: רייזען, לעקסיקאָן, ב (לעיל, הערה 3), עמ' 142-146; לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ה, ניו-יאָרק 1963, עמ' 94-97; על השנאה כלפי הליטאים בוורשה בשנות השמונים והתשעים של המאה הי"ט, השוו למשל: המליץ, 31 בינואר (12 בפברואר) 1892, עמ' 4-5; ש' זלצמן, מן העבר - זכרונות ורשומות, תל-אביב תש"ד, עמ' 106-107; א"א פרידמן, ספר הזכרונות (תרי"ח-תרפ"ו), תל-אביב תרפ"ו, עמ' 263; מ"י פריד, ימים ושנים - זכרונות וציורים מתקופה של חמשים שנה, ב, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 13-15. וראו: ג' גרייף (עורך), תולדות יהודי ווארשה מראשיתם ועד לימינו, ירושלים 1991, עמ' 89-90.

[30] יודישע נשמות, שם.

[31] שם, עמ' 3. על בית הכנסת שייסד ועל פרסומיו הדיקטטים של קוטיק ובראשם ספרו, עשרת הדברות לבני ציון, ווארשא תרנ"ט, ראו להלן, סמוך להערה 38, ובנספח ב, הערה 10.

[32] ש' שרברק, זכרונות המוציא לאור שלמה שרברק, תל-אביב תשט"ו, עמ' 144; וראו גם עמ' 159.

[33] א' רייזען, עפיוֹאָדן פון מיין לעבן, א, ווילנע 1929, עמ' 214-216. "בית הקפה הצר והמפוחם של קוטיק" נזכר גם אצל המשורר יעקב פיכמן, שישב שם "על כוס קהוה" עם שלום אש, רייזען, ליפמן לויץ וי"א ליזרוביץ. קוטיק - ציין פיכמן - "לא היה קפדן והיה מקיף ממוזנו בעין יפה" (י' פיכמן, 'ניסוח פולי', בספרו: רוחות מנגנות - סופרי פולין, ירושלים תשי"ג, עמ' 10). הפופולריות של בית קפה זה צוינה גם על ידי צבי פרילוצקי, "מיינע זכרונות", VI, פאָלקס-שטימע, גיליון 11, 19 במרס 1983. על בית הקפה של קוטיק ראו גם אפרים קאָגאַנאָוסקי, יידישע שרייבער אין דער היים, פריס 1956, עמ' 45, המספר שאש, רייזען ונומברג, סעודו בו דרך קבע. על ההווי שנקרס במרכז הספרותי בוורשה בעשור הראשון למאה העשרים, ראו: ד' מירון, בודדים במועדם, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 365-381.

[34] יודישע נשמות (לעיל, הערה 29), עמ' 4-5; א' גאָלדבערג, "ר' יחזקאל קאָטיק (אָ פאָר ווערטער נאָך זיין טויט) - צו דער כאַראַקטעריסטיק פון אַ מערקווירדיקן לעבן", היינט, כ"ב באב תרפ"א (26 באוגוסט 1921), גיליון 196, עמ' 9.

[35] עשרת הדברות לבני ציון (לעיל, הערה 31), עמ' 5-6.

[36] יודישע נשמות (לעיל, הערה 29), עמ' 9.

[37] ראו להלן בפרקים טז, יח-יט.

[38] על תולדות "אחיעזר" ופעולותיה, ראו: ליפא קעסטין, "א וויכטיקער יידישער יובילעום (25 יאָר עקזיסטענץ פון 'אחיעזר')", היינט, י"ז בתמוז תרע"ג (22 ביולי 1913), גיליון 157, עמ' 5; יי ר-ן, "די פאָרזאָמלונג פון 'אחיעזר'", היינט, ח' באייר תרע"ד (4 במאי 1914), גיליון 93, עמ' 5; אנציקלופדיה של גלויות: ווארשה, א, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' 590, 592.

[39] על ביקורתו זו, ראו: יודישע נשמות (לעיל, הערה 29), עמ' 3, וכן להלן פרק כט, סמוך להערות 9-13. על תקנות בית הכנסת, ראו בהערה הבאה.

[40] ראו להלן ברשימת פרסומיו: נספח ב, מס' 1.

[41] קעסטין (לעיל, הערה 38) כתב בשנת 1913 כי בשלושת האגודות ("אחיעזר", "עזרת יתומים", "עזרת חולים") יש כשמונת אלפים חברים והכנסותיהן מגיעות לארבעים וחמישה אלף רובל. מספר החברים נראה מוגזם ביותר (אף כי קסטין לא ציין לאיזו שנה מתייחסים הנתונים), ובפרט שבשנת 1914 נמסר כי באסיפה השנתית של חברת "אחיעזר" השתתפו רק ארבעים ותשעה חברים מתוך שבע מאות עשרים ותשעה, ראו: די פאָרזאָמלונג פון "אחיעזר" (לעיל, הערה 38). יצוין כי ברשימה זו שמו של קוטיק כלל איננו נזכר בין בעלי התפקידים.

[42] הצעת חוקי אגודת עזרת חולים, ווארשא תרס"ג, עמ' 4-5.

[43] שם, עמ' 7.

[44] שם, עמ' 9.

[45] יודישע נשמות (לעיל, הערה 29), עמ' 6-9. על נטייתו למריבות שסופן פרישה מהחברות שייסד, ראו גם: "א מערקווירדיקן לעבן" (לעיל, הערה 34).

[46] פרילוצקי, "מיינע זכרונות" (לעיל, הערה 33). זיכרונות אלו נכתבו בערב ימיו בגטו ורשה. על פרילוצקי (1862-1942), ראו: לעקסיקאָן פון דער

נייער יידישער ליטעראטור, ז, ניו-יאָרק 1968, עמ' 224-225.

[47] הי"ד נאָמבערג, "נאַטיץ - ר' יחזקאל קאַטיק", היינט, כ"ה בניסן תרע"ד (21 באפריל 1914), גיליון 82, עמ' 3. על נומברג (1876-1927): לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ו, ניו-יאָרק 1965, עמ' 160-168.

[48] פּרילוצקי, "מיינע זכרונות" (לעיל, הערה 33). שני אישים אלה אכן היו בין מייסדיה של חברת 'מושב זקנים', ראו: דער פריינד, 14 במרץ 1911, גיליון 61, עמ' 3.

[49] הצפירה, 15 באוגוסט 1921, גיליון 174. סקירה כללית על חברות צדקה בוורשה בתקופה זו: י' שאצקי, געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, ג, ניו-יאָרק 1953, עמ' 172-191.

[50] אגודה זו הקימה בשנת 1898 בית יתומים, שהועבר באוקטובר 1912 למשכנו הקבוע ברח' קרוכמאלנה (92 Krochmalna), שם פעל עד כיליונו בימי השואה בניהולו של ד"ר יאנוש קורצ'אק, ראו: וארשה, א (לעיל הערה 38), עמ' 591-592; "ר' יחזקאל קאַטיק ז"ל", דער מאַמענט, 15 באוגוסט 1921, גיליון 185, עמ' 2. על תקנון אגודה זו, ראו נספח ב, מס' 3-4. בין מייסדיה היה גם אליעזר אליהו פרידמן (ספר הזכרונות [לעיל, הערה 29], עמ' 259).

[51] דער מאַמענט, שם.

[52] בארכיון יו"א (ניו-יורק) שרד אישור רשמי מן 4- בפברואר 1910, מטעם המשטרה הרוסית, המתיר לקוטיק לערוך בביתו אסיפה שבה ידונו על תקנות לחברת "מושב זקנים" (זאַמלונג שרייבער, תיק 2721, מס' 100559). על התקנון של אגודה זו, ראו נספח ב, מס' 11-12.

[53] נספח ב, מס' 9-10.

[54] המודעות החלו להתפרסם בגיליון 117, ט' בסיוון תרע"א (5 ביוני 1911), ותגובות ושאלות של קוראים נדפסו מכאן ואילך. ראו גם: "די לוסטרייטע צו דער קאַלאָניע פון 'מאַמענט'", דער מאַמענט, גיליון 151, י"ח בתמוז תרע"א (14 ביולי 1911), עמ' 4-5; "ווידער אין מילאָסנאָ", שם, גיליון 181, כ"ד באב תרע"א (18 באוגוסט 1911), עמ' 2. על מילוסנה, ראו: א' ויין (עורך), פנקס הקהילות: פולין, ד, וארשה והגליל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 273-274.

[55] פּרילוצקי, "מיינע זכרונות" (לעיל, הערה 33). כניסתם של עיתוני ורשה למלחמת הגרלות ולמסחר בקרקעות זכתה לטיפולו הסאטירי של שלום עליכם בספר "אויפן הימל אַ יאָרד: אַ טראַגעדיע פון פרעמיעס", שנדפס לראשונה ב"היינט", 14 ביולי 1913, גיליון 151, ולאחר מכן בהוצאה הסובייטית של כתבי שלום עליכם הנידחים: פאַרגעסענע בלעטלאַך, קיעו 1939, עמ' 305-317, ובקובץ פעליעטאַנען, תל-אביב תשל"ז, עמ' 180-190 (תורגם לעברית בידי א' אהרונים: "להד"ם [טרגדיה של פרסום]", בתוך: מלה כנגד מלה, תל-אביב 1995, עמ' 385-392). ראו גם את דברי הלעג של י"ד ברקוביץ על ה"נחלאות" - מיני מגרשים באזמת ביצה אשר בסביבות ורשה, שהזכרים בהם יכולים לבנות שם בתי קץ, אם לדירת עצמם, או לשם פרנסה ("הראשונים כבני אדם", בתוך: כתבי י"ד ברקוביץ, ב, תל-אביב תשכ"ד, עמ' רסא).

[56] נאַטיץ (לעיל, הערה 47).

56א 19- ביוני 1914 עוד נזכר שמו של קוטיק בלגלוג בפליטון מחורז 'די אספה פון ליטעראטען', שחיבר ז' אווערבוך (דאָס לעבן, 142, ח' בתמוז תרע"ד).

[57] כך עולה החשבון הפשוט, אף שבמודעות האבל, שנתפרסמו בעמודו הראשון של העיתון דער מאַמענט, ב-14 באוגוסט 1921, נאמר שהיה בן שבעים ושש.

[58] ברחוב זה התגוררה המשפחה למן שנת 1883. ראו: דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט (לעיל, הערה 21), עמ' 70.

[59] ידיעות קצרות על מותו ועל הלווייתו נדפסו בעיתונות היהודית הוורשאית. ראו למשל: הצפירה, 15 באוגוסט 1921, גיליון 174; דער מאַמענט, 14 באוגוסט 1921, גיליון 185, עמ' 1-2, ולמחרת, 15 באוגוסט 1921, גיליון 186 (דיווח על ההלוויה ונקרולוג בלתי חתום); היינט, 14 באוגוסט 1921, גיליון 185, עמ' 3, ולמחרת, בגיליון 186 (דיווח על ההלוויה בעמ' 4); העולם, 10 (1921), גיליון 48, עמ' 16. ב-26 באוגוסט 1921 נתפרסם ב"היינט" נקרולוג פרי עטו של אברהם גולדברג (לעיל, הערה 34). גם בעיתון הילדים הווילנאי, דער חבֿר, גיליון 9, אוגוסט 1921, עמ' 428-429, נדפס נקרולוג קצר ("צום טויט פון יחזקאל קאַטיק"), וכן בעיתון הילדים הווילנאי גרינינקע בוימעלאַך, 31, 11 באוגוסט 1921, עמ' 436-437. בחוברת שלאחר מכן (גיליון 32, 12 בספטמבר 1921, עמ' 465-470) נדפס מחדש (ובקיצורים) הפרק השלישי של הזיכרונות, תחת הכותרת "די בהלה".

[60] אף ששנת ההדפסה הרשומה על הספר היא 1913, ברור שהספר ראה אור כבר בראשית דצמבר 1912. מודעת פרסומת מטעם המו"ל א' גיטלין נדפסה ב"היינט" כבר בראש חודש טבת תרע"ג (11 בדצמבר 1912, גיליון 274). ביקורתו של "בעל-מחשבות" על הספר נדפסה ב"דער פריינד" ב' בטבת תרע"ג (20 בדצמבר 1912), ומן הסתם הגיע הספר לידיו כמה שבועות קודם לכן. בראשית 1913 קיבל שלום עליכם עותק, וכבר ב-6 בינואר אישר במכתבו לקוטיק את קבלת הספר. משלוח הספר מפולין לשווייץ בוודאי לקח לפחות שבוע.

[61] בידינו שבעה-עשר ממכתביו של שלום עליכם לקוטיק. תאריכיהם, מקומות הדפסתם ותוכנם יידונו להלן בפירוט; מצדו של קוטיק מצאנו שבע איגרות שכתב לשלום עליכם. איגרות אלו נמצאות בארכיון בית שלום עליכם (להלן: בשי"ע) בתל-אביב (לק-1/3 – לק-7/3). ארכיון זה צולם וקוטלג על פי אותו סימול במחלקה לכתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 1481 40 (להלן: ביהס"ל), ומכתבי קוטיק נמצאים שם בתיק 808. איגרות אלה, שלא נדפסו עד כה, תורגמו על ידי לעברית והן מובאות בנספח א שבסוף הספר. אין ספק שהיו מכתבים נוספים, שכן במכתבי שני הצדדים יש מענה והתייחסויות לעניינים שאינם נזכרים במכתבים ששרדו. זאת ועוד, במכתב ששלח הסופר הוורשאי יעקב דיטון לשלום עליכם ב-21 במרס 1913, הוא ציין כי ראה ברשותו של קוטיק עשרים ושניים מכתבים וגלויות ששיגר אליו שלום עליכם (בשי"ע, לד-101/10; ביהס"ל, תיק 404).

[62] על שהותו של שלום עליכם בלוצאן בינואר 1913, ראו: הראשונים כבני אדם (לעיל, הערה 55), עמ' שא ואילך. הסופר התאשפז בבית החלמה לחולי שחפת הקרוי 'לייון'. ראו להלן בהערה 69 ובמכתבו לקוטיק בעמ' 90.

[63] המכתב נדפס בשלמותו ובמקורו ביידיש בתוך: י"ד בערקאווטש (רעד'י), דאָס שלום עליכם בוך, ניו-יאָרק 1958 (להלן: שלום עליכם בוך), עמ' 244, מס' 87; ושם: א' ליס (רעד'י), בריוו פון שלום-עליכם, 1879-1916, תל-אביב תשנ"ה (להלן: בריוו, ליס), מס' 651. כל המובאות להלן מתוך מכתביו של שלום עליכם תורגמו על ידי מיידיש, אלא אם כן צוין אחרת.

[64] המכתב נדפס בידי ש' ניגער, "פון שלום עליכמ'ס קאַרספּאַנדענץ", געדאַנק און לעבן, ד, 4 (ינואר 1947), עמ' 229, מס' 15; ההדגשות במקור. ניגר

ציין שהתאריך איננו ברור, אך במקור (בש"ע, מנ-18; ביהס"ל, תיק 145), ניכר התאריך בבירור.

[65] המכתב עצמו לא שרד במקורו והעתקה בלתי מתוארכת מצאתי ביוו"א, ארכיון אליהו צ'ריקובר, תיק 735, מס' 62300. נדפס שוב: אויסגעוויילטע בריוו, מאַסקווע 1941, כרך 15, בסידרה: שלום עליכם, אויסגעוויילטע ווערק, הוצאת "עמעס" (להלן: בריוו, עמעס), מס' 183-184; בריוו, ליס, מס' 652, 654.

[66] שלום עליכם בוך, עמ' 245, מס' 88; בריוו, ליס, מס' 653.

[67] מ. וו. [=מקס וויינרייך], "דרייסיק ניט-פובליקירטע בריוו פון שלום-עליכמען", פילאָלאָגישע שריפטן, ג, ווילנע תרפ"ט, עמ' 153-172 (להלן: בריוו, וויינרייך), מס' 15. על "בעל-מחשבות" (1873-1924), ראו: האנציקלופדיה העברית, ט, עמ' 261-263. למיטב ידיעתי הוא לא מילא את הבטחתו ולא חזר עוד לספרו של קוטיק. ביקורתו העיתונאית תידון להלן. שלום עליכם העריך את טעמו הספרותי של "בעל-מחשבות", אף שבעצם אותם הימים הגיעו אליו השמצות גסות כנגדו. הנה לדוגמה מעט גרגירים ממכתב ששלח אליו י"ד ברקוביץ ב-28 בינואר 1913 (בש"ע, לב-130/57; ביהס"ל, תיק 340): "האמנם שמת לבך אל החכם 'בעל-מחשבות', אותו עובר ובטל, שכבר נשרו לו כל שני וריריו נוזל לו על זקנו מחמת זקנה שקפצה עליו בלא עתה? אראה בנחמה אם לבו של זה יודע עתה מה שהיד המרושלת שלו כותבת!... לא נשתייר לו עכשיו אלא טון עצל ומריר של פרופיסור - ופרופיסור כזה, שכל ה'פרופיסוריות' שלו הם הטחורים, אשר עליהם הוא יושב... אכן רואה אני, כי סופם של כל מבקרי ספרותנו הפקחים, שהם נעשים טפשים בימי הארבעים והחמשים שלהם!"

[68] המכתב (בש"ע, לק-5/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב א.

[69] ראו במכתבו (בעברית) של שלום עליכם אל חתנו י"ד ברקוביץ מ-18 בינואר 1913: "ובאמת אין אני בלעזען ואין אני בלזונה אלא בברן העיר, בהקליניק לינדענדורף, תחת השגחת פרופעסאָר בקי ומפורסם, וגם רעיתי עמדי. ומצבי ברע מאד, ואלמלא באתי לכאן ומתי. כי הרופאים בלעזען אינם יודעים מימינים ומשמאלים" (בש"ע, מב-19/37; ביהס"ל, תיק 49; שלום עליכם בוך, עמ' 110, מס' 104).

[70] בריוו, וויינרייך, מס' 16; בריוו, עמעס, מס' 185; בריוו, ליס, מס' 657.

[71] ש' ניגר, שלום עליכם - עיונים ביצירותיו, תל-אביב 1975, עמ' 119. ראו גם: הראשונים כבני אדם (לעיל, הערה 55), עמ' שב, שד; י"ד בערקאוויתש, "א ביסל געשיכטע צום בוך 'פונם יאָריד'", שלום עליכם בוך, עמ' 8-12; D.G. Roskies, "Unfinished Business: Sholem Aleichem's *From the Fair*", *Prooftexts*, 6 (1988), pp. 65-78. ברקוביץ לא ראה בעין יפה את פנייתו של שלום עליכם לאפיק האוטוביוגרפי בעיצומה של מחלתו וניסה להשפיע עליו לחדול מכתבתו זו: "רע בעיני המעשה, שהאבטוביוגרפיה שלך נכתבת בשעה זו, שעת צער ודאגה ויאוש. מובטחני, שהספר הזה יהיה אצלך מעין ספר-הספרים שלך, מעין שיר-השירים של חייך - ימי הנערות וימי העמידה. ולפיכך סבור אני כי ספרך זה צריך להכתב לא בימי 'וואקאנסיה' כאלה, אלא מתוך שמחה ומתוך התעוררות היצירה ומתוך ישוב הדעת הגמור" (בש"ע, לב-130/57; ביהס"ל, תיק 340).

[72] רומן זה נדפס בהמשכים ב"היינט" ותורגם לעברית בידי אריה אהרוני תחת הכותרת "מהתלת הדס", תל-אביב תשמ"ה.

[73] חיי אדם (כתבי שלום עליכם, א), תרגם: י"ד ברקוביץ, תל-אביב תשט"ז, עמ' טו.

[74] בריוו, וויינרייך, מס' 17; בריוו, עמעס, מס' 188; בריוו, ליס, מס' 659.

[75] בריוו, וויינרייך, מס' 18; בריוו, עמעס, מס' 189; בריוו, ליס, מס' 660.

[76] בריוו, וויינרייך, מס' 19. מכתבי שלום עליכם מאותם ימים אל חתנו י"ד ברקוביץ נוקבים וחושפניים הרבה יותר. הנה לדוגמה קטעים ממכתבו (בעברית) מ-1 בפברואר 1913, שכתבו לדבריו "ברוך נשברה אבל בדעה צלולה": "הלילה העבר ירדתי לקבר. כפשע היה ביני ובין המות. הרבה צעקתי ועוד יותר בכיתי שלא אזכה לראות את פני טיסי [=ארנסטינה, בתו של שלום עליכם ורעייתו של ברקוביץ] בטרם אמות... אפשר שארפא ואפשר שארד שאלה... אין אני מצטער כלל על זה שיקפד חיי, כי חייתי רב, וגם כבוד גדול היה לי בחיי, וגם איזו נחלה השארתי לאחר מותי בשביל עמי שאהבתי אהבה רבה מאד... אנכי כל הלילה ממש שהתפלשתי בעפר וקול צעקתי הגיע עד השמים... צר לי מאד שאין אצלי אף אחד שאוכל להעריך על ידיו את דברי האחרונים. כי אדם שוטה שהוא דוחה לכתוב את הצואה שלו מיום אל יום..." (בש"ע, מב-37/38; ביהס"ל, תיק 49; שלום עליכם בוך, עמ' 11, מס' 106).

[77] בריוו, וויינרייך, מס' 20.

[78] שם, מס' 19.

[79] שם, מס' 21-22.

[80] שם, מס' 23; בריוו, עמעס, מס' 191; בריוו, ליס, מס' 661. בכמה ממכתביו (וויינרייך, מס' 22-23, 26) מבקש שלום עליכם מקוטיק שיעשה לו טובה אישית הקשורה באלמנה ששמה זאמאָשטשין ושם נעוריה היה קאָטיק. הבקשה קשורה ב"כתבים" כלשהם שהיו בידה, אך טיבם אינו ברור, שכן לא נשתמר מכתבו הראשון של שלום עליכם בעניינה. קוטיק ניסה לסייע (ראו נספח א, מכתב ה), אך הדבר לא עלה בידו. ככל הנראה הכוונה היא לברטה, אלמנתו של פלטיאל זאמושצין, סופר יידיש שהיה מיודד עם שלום עליכם בשלהי שנות השמונים. זאמושצין נפטר בווינה בשנת 1909 וייתכן שהאלמנה ביקשה להוציא לאור את כתביו. על זאמושצין: י' שאַצקי, "פלטיאל זאמאָשטשין בריוו צו שלום עליכמען", ייווא-בלעטער, 11 (1937), עמ' 20-52, 199-231; לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ג (לעיל, הערה 17), עמ' 541-542.

[81] על יצירה זו, ראו: הראשונים כבני אדם (לעיל, הערה 55), עמ' שד-שה, שיב; ח' שמרוק, "וועגן שלום-עליכמס לעצטער מנחם-מענדל סעריע", די גאַלדענע קייט, 56 (1966), עמ' 22-55 (על קוטיק - עמ' 26). פלייטונים אלו, שנתפרסמו ב"היינט" במשך תשעה חודשים, כונסו במקורם בידידיש: מנחם-מענדל (ניו-יאָרק - וואַרשע - ווין - יעהופּעץ), תל-אביב תשל"ז, ובאותה שנה גם תורגמו לעברית בידי אריה אהרוני, תחת הכותרת: מנחם-מענדל בווארשה, תל-אביב 1977. הציטוטים להלן הם ממהדורתו של אהרוני, תוך השוואה למהדורת המקור בידידיש.

[82] מנחם-מענדל בווארשה, שם, עמ' 19-20 (במהדורת יידיש: עמ' 46-47, ושם כתוב: "מיר זיצן אַוועק גוזמי גוזמאות אין צווייען"). מלצ'ארניה (מפולנית: mlecarnia) היא מסעדה למאכלי חלב. אגב יאמר כי אהרוני כלל לא נתן דעתו לאישיותו הריאלית של קוטיק.

- [83] שם, עמ' 25, 27 (ביידיש : עמ' 53, 55).
- [84] שם, עמ' 34-35 (ביידיש : עמ' 65).
- [85] שם, עמ' 39 (ביידיש : עמ' 69-70).
- [86] שם, עמ' 43 (ביידיש : עמ' 75).
- [87] שם, עמ' 89-90 (ביידיש : עמ' 127-128).
- [88] שם, עמ' 107 (ביידיש : עמ' 146).
- [89] ראו להלן, פרק ח, סמוך להערה 2.
- [90] מנחם-מנדל בווארשה (לעיל, הערה 81), עמ' 115 (ביידיש : עמ' 155-156).
- [91] שם, עמ' 123-124 (ביידיש : עמ' 166).
- [92] שם, עמ' 141 (ביידיש : עמ' 184).
- [93] בריוו, וויינרייך, מס' 24.
- [94] המכתב (בש"ע, לק-6/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב ב.
- [95] המכתב (בש"ע, לק-2/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב ג. השערתו של שמרוק ("מנחם-מענדל-סערע"י" [לעיל, הערה 81], עמ' 26, הערה 5), על פיה קוטיק לא נפגע מהשימוש שנעשה בדמותו, מוצאת אפוא את אישורה ממכתבי קוטיק.
- [96] בריוו, וויינרייך, מס' 25. סקרנותו של שלום עליכם באשר להתקבלותם של מכתבי מנחם-מנדל אצל קהל הקוראים הוורשאי קשורה לא רק לתגובותיו הצוננות של שמואל-יעקב יצקן, עורך ה"היינט", שריפו את ידיו (ראו : הראשונים כבני אדם [לעיל, הערה 55], עמ' 56), אלא גם לביקורות אחרות שהגיעו לאוזניו והעידו על חוסר התלהבות מרמתם הספרותית של המכתבים.
- [97] המכתב (בש"ע, לק-1/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב ד.
- [98] בריוו, וויינרייך, מס' 26 (המכתב המקורי נמצא ביוו"א; העתק : בש"ע, מק-4/1).
- [99] מנחם-מנדל בווארשה (לעיל, הערה 81), עמ' 148-149 (ביידיש : עמ' 192-193).
- [100] השוו לחיבורו של קוטיק : דער פראַעקטירטער אוסטאַוו פאַר דעם "וואַרשאַווער לאַקאַטאַרען פּעראַיי"ן", שנדפס בוורשה בשנת תרס"ט (להלן נספח ב, מס' 10).
- [101] מנחם-מנדל בווארשה (לעיל, הערה 81), עמ' 170 (ביידיש : עמ' 218).
- [102] המכתב (בש"ע, לק-4/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב ה.
- [103] בריוו, וויינרייך, מס' 27.
- [104] המכתב (בש"ע, לק-3/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב ו.
- [105] בריוו, וויינרייך, מס' 28 ; בריוו, עמעס, מס' 196 ; בריוו, ליס, מס' 686.
- [106] המכתב (בש"ע, לק-7/3) מתורגם בשלמותו בנספח א, מכתב ז.
- [107] במכתבו לקוטיק שצוטט לעיל (סמוך להערה 66), מ-10 בינואר 1913.
- [108] שלום עליכם בוך, עמ' 249, מס' 97 ; בריוו, ליס, מס' 682. המכתב אינו מתוארך, והמהדיר ("יד ברקוביץ) הציע את נובמבר 1913, אך כפי שראינו, הספר הגיע לידי שלום עליכם רק בדצמבר של אותה שנה. אגב, ב-13 בדצמבר 1913 כתב ברקוביץ (ברוסית) לשלום עליכם ושאלו : "האם קיבלת כבר את החלק השני של קוטיק?" (בש"ע, לב-136/57 ; ביהס"ל, תיק 43).
- [109] בריוו, וויינרייך, מס' 29.
- [110] במכתב ברוסית ששיגר שלום עליכם ב-20 באפריל 1914 לברקוביץ הוא מזכיר את תכניתו לבקר את קוטיק בוורשה (בש"ע, מב-80/38 ; ביהס"ל, תיק 50). על תכניתו לביקור ברוסיה ועל שהותו בוורשה, ראו : הראשונים כבני אדם (לעיל, הערה 55), עמ' שיג-שיו.
- [111] במאי 1914 שלח קוטיק לניגר חלקים מכתב היד וביקש את חוות דעתו, ראו להלן, ליד הערות 136-137.

[112] בעל-מחשבות, "ליטערארישע געשפרעכען", דער פריינד, יי בטבת תרע"ג (20 בדצמבר 1912), גיליון 277. על יחסו החיובי של פרץ לזיכרונות קוטיק ראו גם: "א' מערקווירדיקן לעבן" (לעיל, הערה 34).

[113] ראו לעיל, סמוך להערה 106.

[114] על זיכרונות פרץ: ד"ה ראָסקעס, "א' שליסל צו פרצעס זכרונות", די גאַלדענע קייט, 99 (1979), עמ' 132-159.

[115] מובן שברשימה עיתונאית קצרה לא יכול היה "בעל-מחשבות" לדקדק בפרטים, אך כבר קודם לקוטיק מצאנו ספרי זיכרונות (ולא רק סיפורים ביוגרפיים כמו "ר' שלמה ר' חיימס" [ובנוסחו העברי: "בימים ההם"] למנדלי; ועוד לפניו "אביעזר" של מרדכי אהרן גינצבורג, וילנה 1863, שלמעשה שניהם לא הושלמו). כדוגמאות נוספות נזכיר את זיכרונות שלמה מימון (נדפסו לראשונה בשנת 1792) ואת שני החלקים של "זיכרונות סבתא - תמונות מתולדות התרבות של יהודי רוסיה במאה הי"ט", שפרסמה פאולינה ונגרוב לראשונה בשנת 1908 (Pauline Wengeroff, Memoiren einer Grossmutter - Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Russland im 19. Jahrhundert, I-II, Berlin 1922). גרמנית; את זיכרונותיו של אברהם יעקב פאפירנא ואת "רשימותיו של יהודי" של גרגורי בהרב (בוגרוב), ברוסית; את "חטאות נעורים" של משה לייב ליליינבלום, "זכרונות מימי נעורי" של אברהם דב גוטלוב, "זכרונות, מילדותי עד מלאת לי שמונים שנה" של אייזיק הירש ווייס (ווארשא תרנ"ה), ו"זכרונות ימי ילדותי" של פייגה שרה פונר (ורשה תרס"ג), בעברית; ואף את זיכרונותיו של מרדכי בן-עמי ("די קינדערשע יאָרן", די יודישע פאָלקס-ביבליאָטעק, א, קייב תרמ"ח, עמ' 183-210), את "מיין אייגן לעבן" של אליקום צונער, שנתפרסם בתרס"ה, ואת "די קינדער-יאָרן" של רחל פייגענבערג, וואַרשע תר"ע, בידיש. סקירות על ספרות הזיכרונות בידיש: "שאַצקי, "אידישע מעמואַרען ליטעראַטור", צוקונפט, 30, 8 (אוגוסט 1925), עמ' 483-488; נ' מייזל, "געשיכטלעכער שטאַף אין דער יידישער ליטעראַטור (ביז דער וועלט-מלחמה)", פון נאַנטן עבר, א (1937), עמ' 64-78 (על ספרות הזיכרונות, וקוטיק בתוכה: מייזל, שם, עמ' 71-76).

[116] ליטעראַרישע געשפרעכען (לעיל, הערה 112), וכן בציטוטים להלן.

[117] ביטוי מובהק לתביעתו של "בעל-מחשבות" מן "הדור הזקן", שיחדל מלעסוק ב"הבלים", כגון ייסוד חברות, ויתפנה ל"דברים שיש בהם תועלת", דהיינו: כתיבת זיכרונות, יש במאמר ביקורת שפרסם על ספרו של צבי ליפשיץ, "מדור לדור". ראו: בעל-מחשבות, סקירות ורשמים, א, ורשה תרע"ב, עמ' 76-81. ראו גם במאמרו: "מעמואַרן-ליטעראַטור", בתוך: הנ"ל, שריפטען, ג, ווילנא [1913?], עמ' 58-70.

[118] נח פרילוצקי, "יחזקאל קאָטיקס 'זכרונות' (נאַטיצן)", דער מאָמענט, י"ד באדר א תרע"ג (21 בפברואר 1913), גיליון 34, עמ' 5; "יח באדר א תרע"ג (25 בפברואר 1913), גיליון 37, עמ' 3; "יח באדר א תרע"ג (4 במרס 1913), גיליון 43, עמ' 3; "יח באדר א תרע"ג (7 במרס 1913), גיליון 46, עמ' 5-4; "יח באדר ב תרע"ג (11 במרס 1913), גיליון 49, עמ' 3; "יח באדר ב תרע"ג (18 במרס 1913), גיליון 55, עמ' 3. על פרילוצקי (1882-1941), ראו: לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ז (לעיל, הערה 46), עמ' 216-223.

[119] א. יוד. [=אברהם יודיצקי], "שרטוטים ספרותיים", הזמן, כ"ה באב תרע"ג (28 באוגוסט 1913), גיליון 182, עמ' 3; ל' באב (2 בספטמבר), גיליון 186, עמ' 4; ח' באלול (10 בספטמבר), גיליון 193, עמ' 2-3; וכן בציטוטים להלן. על יודיצקי (בערך 1885-1943), ראו: לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ד, ניו-יאָרק 1961, עמ' 252-255.

[120] "אמאָל", היינט, כ"ב בטבת תרע"ג (1 בינואר 1913), גיליון 292, עמ' 4. אהרן איינהורן (1884-1942) היה עיתונאי ופובליציסט שעמד אז בראשית דרכו הספרותית. ראו עליו: לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, א, ניו-יאָרק 1956, עמ' 72-73.

[121] מ' כץ, "ביבליאָגראַפיע", די צוקונפט, יח (ספטמבר 1913), גיליון 9, עמ' 936-937; וכן בציטוטים להלן. הכותב הוא, ככל הנראה, משה כץ (1898-1955), מבקר ספרותי ידוע. ראו עליו: לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ד (לעיל, הערה 119), עמ' 357-358.

[122] ראו לעיל, הערה 115.

[123] ש' דובנוב, יברייסקאיה סטארינה, 6 (1913), עמ' 413-414 (ברוסית).

[124] שרברק, זכרונות (לעיל, הערה 32), עמ' 158-159.

[125] הצפירה, י"ד באדר תרע"ד (12 במרס 1914), גיליון 50. בדומה לכך כתב גם יעקב דינזון לשלום עליכם ביחס לכרך הראשון של הזיכרונות: "מתחשק לי לדעת מה יכול שלום עליכם לכתוב ליהודי שכזה, אשר בין הזיכרונות הטובים הרבים שחיבר יש גם כל כך הרבה דברים אישיים וטיפשיים" (המקור בידיש. ראו: בשי"ע, לד' 10/101-; ביהס"ל, תיק 404).

[126] יודישע נשמות (לעיל, הערה 29), עמ' 10-11.

[127] דוד קאסל (1881-1935). סופר יליד מינסק, שהתפרסם כפעיל בבונד. בשנת 1910, לאחר נישואיו למשוררת שרה רייזן (אחותו של אברהם רייזן), הגיע לוורשה ועסק בעבודות עריכה ותרגום. ראו עליו: לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ח, ניו-יאָרק 1981, עמ' 84-87; א' אופק, לקסיקון אופק לספרות ילדים, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 568.

[128] במקור בידיש (כתב היד קשה לקריאה ובכמה מקומות שיערתי את הכתוב): "איין זאך וואָלט איך אייך נאָר בעטן, איר זאָלט אַפּלאָזן כאַטשקל קאָטיק. ווייס ווייזט אויס קענט איר דעם יידען גאָר נישט. איר וואָלט וויסן וואָס דאָס איין בהמה און עם האַרץ דערצו דאָס איז. ס'איז פשוט אַ חרפה אַז שלום עליכם זאָל זיך מיט אים מטפּל זיין. איר האָט נעבעך אַ טעות אַז איר מיינט דאָס ער איז דער מחבר פון דעם גלענצנדן בוך 'מיינע זכרונות'. ער איז נעבעך גאָר נישט שולדיק וואָס איז אַרויס אַזאָ פערל. ע"פ סיבה האָט ער גראַד געקראָגן אַ קינסטלער דוד קאָסעל וואָס האָט פון זיינע נאָרישע מעשיות געשליפּן ברייליאַנטן. ער אַליין האָט פשוט נישט בכח אויפצושרייבן קיין איין אַיינציקר שורה כהלכתה. איר ווייסט דאָך אַז ער איז נישט מיינער קיין קאָנקורענט און מיין חלילה נישט אים פוגע צו זיין. נאָר אזוי איז דער אַמת, און דאָס ווייסן אַלע אין וואַרשע. לאַזט אים דאָרום אָפּ. דער ספר הזכרונות וועט בלייבן אַ פערל אין אונזער ליטעראַטור. קאָטיק אָבער וועט בלייבן קאָטיק" (בשי"ע, לה' 35/14-; ביהס"ל, תיק 419. ההדגשה במקור).

[129] רייזען, לעקסיקאָן, ג (לעיל, הערה 3), עמ' 484. יש לציין כי בערך על קאסל שנדפס במהדורה הראשונה של הלקסיקון (וואַרשוי 1914) לא נזכר פרט זה, וכן הוא נעדר מן המהדורה המעודכנת שנדפסה בניו-יורק בשנת 1981.

[130] דער טאָג - מאָרגען זשורנאַל, 19 בפברואר 1971, עמ' 6.

[131] בשנת 1913, שבה נדפסו זיכרונות קוטיק, פרסם קאסל שלושה ספרים בהוצאת גיטלין: אין דאָרף; אָווענד-בלאָסקייט - נאָוועלען; געזאָגט או דעקלאַמאַציע (לידער זאַמלונג).

[132] ראו נספח א, מכתב א. כבר בשנת 1904 היו קאסל, אברהם קוטיק והאחים אברהם ושרה רייזן (שרה היתה רעייתו של קאסל) פעילים בחוג סוציאליסטי במינסק.

[133] יצקן (1874-1936) היה דמות שנויה במחלוקת, בעיקר בשל יהירותו וגישתו העסקית לעניינים שברוח. הוא טיפח את ספרות האשפות ("שונד") והתערב באופן בוטה בעבודתם של עיתונאים וסופרים (כולל שלום עליכם) שפרסמו בבמות שערך. ראו: הראשונים כבני אדם (לעיל, הערה 55), עמ' רסא-רסב, רפא-רפב; ח' פינקעלשטיין, היינט - אַ צייטונג ביי ייִדן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 27-38; ח' שמרוק, "לתולדות ספרות השונד ביידיש", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 337-339.

[134] ראו לעיל, לאחר הערה 117.

[135] ראו נספח א, מכתב ו. גם בידיעה על פטירתו של קוטיק, שנתפרסמה ב"היינט", גיליון 185, 14 באוגוסט 1921, עמ' 3, נמסר כי החלקים השלישי והרביעי של הזיכרונות, העוסקים בתקופת חייו האחרונה של קוטיק בוורשה, יראו אור בקרוב.

[136] המכתב שמור ב"יוו"א, ארכיון ניגר: הוספה, אֶלגעמיינס, מס' 363.

[137] ובמקור: "אייניקע בויגנס פון מיין דריטן באַנד זכרונות וואָס איז נאָך דערווייל נישט געדרוקט. איך טראַכט: אפשר איז דאָס פאַר אייך אַ סחורה." לעיל, סמוך להערה 111, שיערתי כי קוטיק פנה אל ניגר בהמלצתו של שלום עליכם, אך אין בידי ראיה לכך. שאלת יחסו של ניגר אל קוטיק ואל זיכרונותיו לא הובהרה לי, שכן עד כה לא מצאתי בארכיונו כל התייחסות לכך. יש לציין כי בביקורת שפרסם ניגר על ספרו של אברהם קוטיק ("די נאָענטע פאַרגאַנגענהייט", ליטעראַרישע בלעטער, 101 [9 באפריל 1926], עמ' 224-226) אין כל התייחסות לעובדה שכותב הזיכרונות הוא בנו של יחזקאל קוטיק.

[138] אידישער פאָלקס-פאַרלאַג, פראָספּעקט נומ' 1, קיעוו, אדר תרע"ט, עמ' 9. פרופסור חנא שמרוק ז"ל הוא שהפנה את תשומת לבי לקטלוג נדיר זה.

[139] פאָלקס-פאַרלאַג נוסדה באוקטובר 1918 וכנראה הגיעה לפשיטת רגל בשנת 1920. בראש המערכת עמד יעקב וולף לצקי-ברתולדי, ואחד מעורכיו היה "בעל-מחשבות", שאולי המליץ על הדפסת הספר. מעט פרטים על ההוצאה, ראו: ב"צ דינור, בימי מלחמה ומהפכה, ירושלים תשכ"א, עמ' 409-404. על תלאתיה של מו"לות יידיש בברית-המועצות בשנים אלה, ראו: ח' שמרוק (עורך), פרסומים יהודיים בברית-המועצות, 1917-1960, ירושלים תשכ"א, עמ' ע-עו.

[140] החוזים שמורים בארכיון ייוו"א: זאַמלונג שרייבער, תיק 2721, מס' 100560-100562. ידיעה על פרסום צפוי של הזיכרונות בתרגום לגרמנית מופיעה גם בנקרולוג על קוטיק שנדפס בעיתון "דער מאָמענט" (לעיל, הערה 59).

[141] 2,350 מארק על שני הכרכים הראשונים. וועלט-פאַרלאַג נוסדה בשנת 1919 והתמקדה בעיקר בספרות יפה. בשנת 1921 נתמנה כמנהל ההוצאה אלכסנדר אהרן אליאשברג, שגילה יחס חיובי במיוחד לספרות יידיש, ראו: Leo & Renate Fuks, "Yiddish Publishing Activities in the Weimar Republic, 1920-1933", *Leo Baeck Institute Year Book*, 33 (1988), p. 422.

[142] כלל-פאַרלאַג נוסדה בשנת 1921 בידי לצקי-ברתולדי, שהיה בין מייסדי פאָלקס-פאַרלאַג בקייב (לעיל, הערה 139). ייתכן שהוא שהביא עמו את כתב היד מקייב לברלין ויצר את הקשר עם קוטיק. כלל-פאַרלאַג התמחתה בהדפסת ספרי מופת ביידיש, מקוריים ומתורגמים, בעיקר לצורכי יצוא מחוץ לגרמניה. היא פעלה באינטנסיביות מיוחדת בשנים 1922-1923. ראו: פוקס, שם, עמ' 423; רשימת הכותרים ביידיש בשנת 1922: שם, עמ' 429-430. על הוצאת ספרים זו, ראו: Maren Kröger, "Buchproduktion im Exil: Der Klal-Verlag," *Juden in Kreuzberg*, Berlin 1991, pp. 421-426; Glenn S. Levine, "Yiddish Publishing in Berlin and the Crisis in Eastern European Jewish Culture, 1919-1924," *Leo Baeck Institute Year Book*, 42 (1997), 85-108.

[143] עד שנת 1923 השתמשה המערכת המוניטרית בפולין במטבע זמני שכונה מארק פולני. ערכו של סכום זה אינו כה גדול, שכן השנים היו שנות אינפלציה גדולה.

[144] קוטיק היה מעורב בהכנת המהדורה השנייה ואף הוסיף לכרך הראשון הקדמה קצרה ובה הסביר מדוע צירף לספר את המכתב ששלח לו שלום עליכם (מכתב זה אמור היה להיכלל גם במהדורת הזיכרונות שתוכננה להידפס בקייב; ראו לעיל, הערה 138). ככל הנראה נכנס הספר לדפוס עוד בטרם נפטר קוטיק.

[145] המסמך שמור בגנזי ארכיון ייוו"א בניו-יורק, בתוך ארגזי המסמכים ה"חדשים"-ישנים, שהגיעו מווילנה בשנת 1995 וטרם מוינו, ועל כן אין לו עדיין מספר זיהוי. ההסכם חתום רק בידי גיטלין, ומכאן עולה שהעותק שנשמר ב"יוו"א הוא זה שנמסר למשפחה, ועל כן לא נחתם בידי האישה או הבן.

[146] שש מאות עותקים מן החלק הראשון וארבע מאות מן החלק השני; וגם זו עדות עקיפה לפופולריות הרבה יותר של החלק הראשון.

[147] חמישים אלף מארקים פולניים כבר שולמו לידי אברהם לפני ה-4 ביולי 1921, ואת היתרה התחייב גיטלין להמציא עד 15 ביולי של אותה שנה.

[148] *Das Haus meiner Grosseltern*, Berlin 1936, p. 94. על ספר זה, מס' 64 בסדרה, ראו גם: *Der Schocken Verlag*.

Berlin, Jüdische Selbstbehauptung in Deutschland, 1931-1938, Berlin 1994, p. 274

[149] "בימים ההם", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' רנה.

[150] למשל, בהקדמתו של ישראל אקסנפלד לרומן "דאָס שטערנטיכל" (1861; ראו במהדורת בואנוס-אייירס 1971, עמ' 21-22); סיפורו של מנדלי, "בימים ההם" (שם, עמ' רג-שה); או הפרק הראשון ("העיר נ.") בספרו של דער נסתר, בית משבר, תרגמו לעברית: ח' רבינון ושי' נחמני, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 34-7. אף כי בספר זה מתוארת עיר (ברדיצ'ב) ולא עיירה, הנה הטופוגרפיה הקונצרטית של הקהילה היהודית זהה.

[151] ראו פרק ו.

[152] שם.

[153] לעומת זאת, בחלק השני (מיינע זכרונות, ב, עמ' 17-18) תיאר קוטיק אפיזודה שבה נדרש אביו להכריע בין שיקול פרגמטי לבין הווייתו החסידית. האב, שהיה אז יישובניק, התנגע לאווירה המיוחדת שבחצר הרבי בראש השנה, אך הנסיעה היתה בלתי אפשרית, שכן היה זה שיא העונה החקלאית. אבל האב מאס בחיי ה"תכלית", שבהם היה שקוע כל השנה, נטש את האחוזה ונסע אל הרבי בסלונים. הוא בילה שם שמונה ימים וכשחזר התברר לו ממדי ההרס. קוטיק, שידע את מצבו הדחוק של אביו, לא יכול היה להבין כיצד הרשה לעצמו אביו לנהוג כך:

"האם זאת אמת, אבא - שאלתי אותו פעם, "שהפסדת חמש מאות רובל?"

"הפסדתי בערך שבע מאות רובל" - ענה אבא בשקט.

שבע מאות רובל!"

"אבא, העזתי לשאול, "שבביל מה היית צריך את זה? אם רוצים לנסוע, בוחרים זמן מתאים יותר."

אבא התבונן בי במין מבט משונה, עגום ומתפק: "אף פעם לא היית חסיד. אינך מסוגל להבין מה פירוש לנסוע אל הרבי. אין תענוג גדול מזה. הרבי נותן כוח להמשיך ולחיות."

[154] ראו פרק יא.

[155] ראו פרק יג. קוטיק מודע מאוד לאנטישמיות הפולנית וזו מתוארת בדרמטיות באירועי מרד 1863 (פרק כא), כאשר המורדים הפולנים מתעללים ביהודים, והפריצים, המסתתרים בבתיהם של יהודים, מתנהגים כלפיהם בכפיות טובה נבזית.

[156] אברהם-הירש קוטיק (1868-1934) היה פעיל בתנועה הסוציאליסטית ועסק בפעילות מו"לית ובקירוב האינטליגנציה היהודית-הרוסית לשפת יידיש. בשנים 1887-1885 הקים חוג מהפכני בוורשה ("צענטראלער קרייז פון דער שטודירדניקער יוגנט אין ווארשע"), יחד עם חבריו שמואל רבינוביץ (בנו של ההיסטוריון שפ"ר) ויצחק טבנקין. הוא נדד בערי תחום המושב (ביאליסטוק, מינסק, ירוסלב, וילנה) ובשנת 1925 היגר לארה"ב והתגורר בניו-יורק. הוא פרסם את זיכרונותיו (דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט, ניו-יאָרק 1925) וניסה לממש חזון נעורים פנטסטי בנוסח אביו: הקמתו וניהולו של מוסד אקדמי בשם "אידישער היים-אוניווערסיטעט" (Yiddish Home-University), ראו מכתביו אל ש' ניגר מ-23 באוקטובר 1925 (ייו"א, ארכיון ניגר, תיק 369). בשנת 1926 שב לברית-המועצות, התגורר במוסקבה, ובשנת 1927 עבר לחארכוב בה התגורר עד פטירתו. ראו עליו: רייזען, לעקסיקאָן, ג (לעיל, הערה 3), עמ' 418-424; עפיואָדן, ב (לעיל, הערה 33), עמ' 46-50, 212-213; ש' ראבינאוויטש, "מיט 50 יאָר צוריק - פראַגמענטן פון זכרונות", היסטאָרישע שריפטן, ג, ווילנע-פאָריז 1939, עמ' 320-325; א"ש הערשבערג, פנקס ביאליסטאָק - גרונט-מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון די יידן אין ביאליסטאָק ביז נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, א, ניו-יאָרק תשי"ט, עמ' 422-423; לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ח (לעיל, הערה 127), עמ' 42-43; "מאַטעריאַלן פאַר אַ לעקסיקאָן פון דער יידישער סאַוועטישער ליטעראַטור", סאַוועטיש היימלאַנד, 1983, גיליון 9, עמ' 169; מ' מינץ, חבר ויריב - יצחק טבנקין במפלגת פועלי ציון, 1905-1912, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 12-13. בלומה קוטיק (1908-1968), אחת מבנותיו של אברהם, נודעה אף היא בפעילות ספרותית, בעיקר בתרגומים, ראו: סאַוועטיש היימלאַנד, 1983, גיליון 8, עמ' 165.

[157] דאָס לעבן פון אַ אידישן אינטעליגענט, שם, עמ' 12, 26. אגב, ליבע, אשתו של יחזקאל קוטיק, נפטרה זמן לא רב לאחר בעלה. ספרו הנ"ל של בנה אברהם, שנדפס בשנת 1925, כבר הוקדש לזכרה.

[158] ראו פרק יד.

[159] שם, סמוך להערה 21.

[160] ראו פרק כה.

[161] ובכך הוא ממשיך מובהק של "סיפור ההתפתחות והחניכה" המאפיין אוטוביוגרפיות משכיליות מן המאות י"ח-י"ט, ראו: "From the Ghetto to Modern Culture" (לעיל, הערה 3); J.H. Buckley, *The Turning Key: Autobiography and the Subjective Impulse since 1800*, Cambridge, MA and London 1984, pp. 38-53.

[162] עד עתה אין בידינו ספרות מדעית ראויה לשמה שתתאר בצורה שיטתית את חיי היום-יום בעיירה היהודית המזרח-אירופית במאה הי"ט על בסיס תיעוד מוצק ולא רק על בסיס התרשמויות חלקיות וקטעי מקורות. ספרם של זבורובסקי והרצוג (M. Zborowski and E. Herzog, *Life is with People: The Culture of the Shtetl*, New York 1952), הוא התיאור המקיף היחיד, שנכתב מנקודת מבט פולקלורית-אנתרופולוגית, אך הוא מיושן במידה רבה וסובל מהכללות ומאידיאליזציה. בין קובצי המקורות יש לציין במיוחד את: L.S. Dawidowicz (ed.), *The Golden Tradition - Jewish Life and Thought in Eastern Europe*, Boston 1967; Diane and David Roskies (eds.), *The Shtetl Book*, New York 1979; J. Kugelmas and J. Boyarin (eds.), *From a Ruined Garden - The Memorial Books of Polish Jewry*, New York 1983.

[163] תאוות השימור לא היתה רק נחלתם של יהודי מזרח אירופה, ולא רק נחלתם של יהודים. פרשה לעצמה היא השינוי בהתייחסותם של יהודי מערב אירופה אל ה-"Ostjuden" ואל תרבות העיירה, מבוא ולעל אל הערצה רומנטית, ראו: S.E. Ascheim, "The East European Jew and German Jewish Identity", in: J. Frankel (ed.), *Studies in Contemporary Jewry*, I (1984), pp. 3-25; P. Mendes-Flohr, "Fin-de-Siècle Orientalism, the Ostjuden and the Aesthetics of Jewish Self-Affirmation", *ibid*, pp. 96-139. יש לציין כי גם בקרב רבנים אורתודוקסים קיננו תחושות דומות שהניעו למפעלי כינוס. ראו למשל את דברי חוקר הפולקלור הרב י"ל זלוטניק: "חטא גדול נחטא אנחנו לעמנו אם יאבד מאוצרנו הרוחני זכרו של איזה מנהג מאלה שנוהגים בימינו, ובפרט, שנראה כאילו בכלל כבר הגיע קץ המנהגים, שהם הולכים ונשמטים אחד מתוך משכת חיינו" (י' אלזט, "ממנהגי ישראל", רשמות, א, אודיסה תרע"ח, עמ' 337; ההדגשה שלי. מאמר זה נכתב לפני מלחמת העולם הראשונה, ראו: עדות, ב [תשי"ז], עמ' 248).

[164] מקוצר המצע נמנה רק כמה דוגמאות ידועות: יזמת הכינוס של שמעון דובנוב, שראשיתה במאמרו "נחפשה ונחקורה" (פרדס, א, תרנ"ב; וברוסית, שנה קודם לכן, ב"יוסחודי"), והמשכה בייסוד של חברות להיסטוריה ולאתנוגרפיה, שלהן סניפים ברחבי האימפריה; מפעל כינוס המוזיקה העממית של יואל אנגל (למן 1898); רשמיו של י"ל פרץ, שהשתתף במשלחת למחקר סטטיסטי על מצב היהודים בפולין (1890), והד להם בסדרת סיפוריו "בילדער פון אַ פּראָוויץ-רייזע אין טאַמאַשאָווער פּאָוויאַט אום 1890 יאָר" (בתרגום עברי: "במשכנות עוני"); ובעיקר המשלחת האתנוגרפית שפעלה בראשותו של ש' אג-סקי (1912-1914). חומר עשיר לענייננו, ראו: ר' גונן (עורכת), בחזרה לעיירה - אנ-סקי והמשלחת האתנוגרפית היהודית, 1912-1914, מוזיאון ישראל תשנ"ד. על זיקת אמנים יהודים-רוסים, כגון ליסיצקי או שאגאל, למורשת העיירה, ראו: ב' הרשב, "מארק שגל: ציור, תיאטרון, עולם - ארבעה פרקים עם פרק פתיחה", אלפיים, 8 (תשנ"ד), עמ' 97-9. ראוי לציין כי באותם זמנים ממש חלה התפתחות דומה גם ביחס לחיי הכפר הרוסי בכלל ובין חוקרים רוסים בני הזמן קיננו תחושות דומות באשר לסיכויי השתמרותם של חיים אלה. מפעל התייעוד האנתרופולוגי של אולגה סמיונובה על חיי האיכרים בכפר הרוסי בשלהי המאה הי"ט הוא דוגמה מקבילה המשקפת אווירה כללית משותפת, ראו: O. Semyonova Tian-Shanskaia, *Village Life in Late Tsarist Russia*, edited and translated by D.L. Ransel, Bloomington and Indianapolis 1993.

[165] ראו פרק כח, סמוך להערה 17.

[166] ראו פרק יד, סמוך להערות 15, 22.

[167] שם, סמוך להערה 19.

[168] ראו פרק ו, סמוך להערה 3; סוף פרק כח.

[169] ראו פרק א, סמוך להערה 151: "מי הנהר... היו רדודים ומוזהמים מאוד... מובן מאליו שבימינו, כשבעיית שמירת הבריאות היא שאלת חיים מרכזית שכל אחד מבין את חשיבותה, היו אומרים שמי המדמנה הללו של קאמניץ היו המקור לכל המגפות בעיר... אבל מי באותם ימים בכלל חשב שמדברים כאלה נגרמות מחלות? מחלות - כך ידעו כולם - באות מאלוהים."

[170] ראו שם: "בעצם, לפי השקפתי היום, היו הגברים צריכים להתחלף עם הנשים... אבל באותם הימים הגברים לא היו כל כך אביריים ומנומסים, ולא היה להם ממש איכפת שהנשים רוחצות בזוהמה."

[171] על האמונות הטפלות, ראו למשל: "אמונות טפלות היו בעיר עד אין קץ. האמינו בשדים, בשטן ובכל הרוחות הרעות שבעולם... כולם גם ידעו בדיוק מה קורה לאדם שמגיע לעולם הבא... הם דיברו על זה כאילו ראו את הכול במו עיניהם" (פרק א, סמוך להערה 176); "מעשיות מבהילות כאלה שמעתי... מפיו של לייבקה. אתם יכולים לתאר לעצמכם באיזו אווירה של פחד עברו עלי ימי נעורי. היינו אחוזי אימה משדים וממזיקים ומן העולם הבא" (פרק ח, סמוך להערה 27); על גירוש עין הרע הוא מספר: "לכל אנשי העיירה היה 'בורר', שנפחיות באה מ'עין הרע'" (פרק טו, סמוך להערה 5); על מנהג הדריכה על הרגל בחופה ותחרות הריצה המגוחכת בין החתן והכלה שלאחריה: "הדבר הזה נחשב אצלם למין סגולה... אז האמינו מאוד בדברים האלה" (פרק כב, סמוך להערה 11).

[172] על אכזריות המלמדים, ראו פרק א, סמוך להערה 131. על סדרי ההוראה, ראו למשל: "לא היה שום סדר בלימוד, והחלפת המסכתות אצל כל אחד מן המלמדים בכל שנה או יותר הרסה לגמרי את שיטת הלימוד" (פרק א, לאחר הערה 139). בחלק השני של זיכרונותיו מתאר קוטיק באריכות שני טיפוסים מלמדים שהביא לילדיו - האחד, בור ועם הארץ, מייצג את כל הרע שבדמות המלמד; ואילו השני, ההיפך הגמור: עילוי למדן, הגורם לו אושר ונחת (מיינע זכרונות, ב, עמ' 161-173).

[173] ראו: א' גורשטיין, "דער יונגער מענדעלע אין קאַנטעקסט פון די 60ער יאָרן", בתוך: די יידישע ליטעראַטור אין ניינצעטן יאָרהונדערט, ירושלים תשנ"ג, עמ' 495-499.

[174] קוטיק, אגודת עזרת חולים (נספח ב, מס' 5), עמ' 4.

[175] ראו פרק י.

[176] ראו פרק טו, סמוך להערה 3.

[177] ראו פרק א, סמוך להערה 38.

[178] שם, סמוך להערה 121.

[179] ראו בסוף פרק ח.

[180] ראו פרק א, סמוך להערה 138.

[181] ראו פרק א, סמוך להערות 94-101; פרק יז, סמוך להערות 4-14.

[182] על חשיבות זיכרונותיו של קוטיק כמקור היסטורי, המשקף בצורה אותנטית את אוירת התקופה, עמדו היסטוריונים רבים שנוקדו לדבריו והסתמכו עליהם, וביניהם ס' בארון, ע' שוחט, ר' מאהלר, י' סלוצקי וי' היילפרין (ראו למשל: מ' לוי, ערכי חברה וכלכלה באידאולוגיה של תקופת ההשכלה, ירושלים תשל"ו, עמ' 74). הפניות למחקרים אלה זריות להלן בהערות לספר. לציון מיוחד ראוי קובץ המקורות החשוב שראה אור בברית-המועצות ובו נעשה שימוש רב בזיכרונות קוטיק כמקור היסטורי לתיאור חיי היהודים בתחום המושב במאה הי"ט, ראו: י' יאכניסאן, סאציאל-עקאנאמישער שטייגער באַ יידן אין רוסלאַנד אין XIX י"ה, כאַרקאָוו 1929. בזיכרונות קוטיק נעשה שימוש גם כחומר הוראה בבתי ספר יהודיים בפולין. ראו: הערש גרינבוים, "אונזער קאָטיק-עקספּעדיציע קיין קאַמעניץ דליטע", ליטעראַרישע בלעטער, 31 (430), 29 ביולי 1932, עמ' 492-493.

[183] אין בכך חידוש; תופעה דומה - שעיקרה התחמקות מתשלומי מס גולגולת - מוכרת ממפקדי אוכלוסין קודמים, כגון זה שנערך בפולין בשנת 1764, ראו: ר' מאהלר, תולדות היהודים בפולין (עד המאה ה-19) - כלכלה, חברה, המצב המשפטי, מרחביה 1946, עמ' 231-233.

[184] ראו פרק א, סמוך להערה 32.

[185] ראו פרקים ד, ז.

[186] ראו פרק ד.

[187] ראו למשל כיצד מסביר היהודי לאישתו מדוע הוא חוזר אל הפרץ שהתעלל בו: "הפרץ איננו רע כל כך ביסודו ואפשר להסתדר אתו ולהתפרנס ממנו. רק כשהוא תופס איזו שעה גרועה, קליפה, אז רע ומר... הכול בא מאלוהים... אלוהים רצה להעניש אותי והכניס לראשו של הפרץ איזה שיגעון. הלוואי שבוה יסתיימו כל צרותי" (פרק א, סמוך להערה 29). כשאמר קוטיק הילד לסבו, כי לא היה מוכן לבוא בקשרי עסקים עם פריצים המלקים באכזריות את צמיתיהם, ענה לו הסב: "אם כך, לא נוכל לעשות עסקים עם אף פריץ. אבל, ילדי היקר, מה אפשר לעשות? אין ברירה" (פרק י, סמוך להערה 10). על אמביוולנטיות אחרת בקיום היהודי עומד קוטיק בפרק יד, כשהוא מתאר בחיבה את רגש האחדות המופלא השורר ביום הכיפורים בין אותם יהודים שבימי חולין "התקוטטו ביניהם בשל גרוש אחד לפרנסה".

[188] ראו פרק א, סמוך להערה 24.

[189] ראו פרק יב, סמוך להערה 7.

[190] ראו פרק א, לפני הערה 29; ואכן רוב הפריצים המתוארים בזיכרונותיו של קוטיק מוצגים באור חיובי. על מגוון ההתייחסויות הספרותיות אל "הגוי" ודימויו בספרות יידיש במזרח אירופה, ראו: י' ברטל, הלא-יהודים וחברתם בספרות עברית ויידיש במזרח אירופה בין השנים 1856-1914, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 46-68.

[191] הדוגמה המובהקת להזדהות זו היא של ר' ישראל, החסיד הקוצקאי, ראו פרק ה, סמוך להערות 13-21.

[192] ראו פרקים כא-כב.

[193] ראו בתחילת פרק כא.

[194] ראו בתחילת פרק ז.

[195] דוגמה לכך היא קרוב משפחתו של קוטיק, הלל פריד מחארקוב, שנתעשר מעסקי מסילות הברזל. דמותו ואורחות חייו מתוארים בחלק השני של הזיכרונות, פרקים כא-כב.

[196] ראו פרק כא, סמוך להערה 3; וכן: י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 19-21.

[197] ראו פרק יב, סמוך להערה 4.

[198] ראו במיוחד פרקים ב, י.

[199] ראו: מ' זלקין, "מקומות שלא מצאה עדיין החסידות קן לה כלל? בין חסידים למתנגדים בליטא במאה ה-19", במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 21-50.

[200] השוו: "אהרן-לייזר היה - וזה מובן מאליו - 'מתנגד' גדול, והרב היה 'מתנגד' אף גדול ממנו - כשבאה לפניו יהודייה והתלוננה שבנה היה לחסיד, ציווה עליה לקרוע קריעה ולשבת שבעה. האח מגרודנה, ר' לייזר'קה, בוודאי שהיה 'מתנגד' שרוף; סוף כל סוף, הלא הם צאצאיו של ר' חיים מוולוז'ין!" (פרק ד, סמוך להערה 8).

[201] ראו בסוף פרק טו.

[202] ראו בתחילת פרק כה: "עלי להודות, שבעקבות מעשה זה [=הוויכוח] לא נוסף במשך כמה עשרות שנים אף לא חסיד חדש אחד בקאמניץ. העיר נותרה עיר מתנגדית נלהבת עד היום הזה."

[203] ראו פרק טו, סמוך להערות 11-13.

[204] ראו בסוף פרק יט.

[205] השוו לדבריו הקולעים של הסופר מאיר שלו: "התהליך של הזכרות ושל עיבוד הזכרון הוא מהותה של היצירה אצל סופרים רבים, בין השאר משום שההזכרות אינה סתם שלפית מידע מן המאגר באופן המכני, המשמים של המחשב, אלא תהליך מורכב יותר, שמעורבים בו גם יסודות של שינוי ושכתוב. בספר 'עשוי', המספר שלי אומר שכל פעם שהוא נזכר במשהו, הדבר גורם לשינויים בתוכן זכרונו, ואת התופעה הזאת הוא מגדיר כזכרון יצירתי. וכל מי ששמע את עצמו מספר לילדיו זכרונות מימי עלומיו, יודע היטב מה פירושו של הזכרון היצירתי הזה" (בעיקר על אהבה, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 201).

[206] על תהליכים אלה בויאגרים ספרותיים שונים, ראו לדוגמה: י' זקוביץ, "מסיפור שבעל-פה לסיפור שבמקרא", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, א' (תשמ"א), עמ' 9-43; א' שנאן, "ספרות האגדה: בין היגוד על-פה ומסורת כתובה", שם, עמ' 44-60; ש' ורסס, "תהליכי ההיגוד של סיפורי עם ביצירת עגנון", שם, עמ' 101-126; ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 406-410; ח' שמרוק, ספרות יידיש - פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 201 ואילך.

[207] למשל, תיאור הרבי מקוצק הלוקח מתנות (פרק ה, סמוך להערה 28); גירוש דיבוק בידי רבנים מתנגדים (סוף פרק ח); תיאור העילוי ישראל וישיאק המניח שנים-עשר זוגות תפילין (פרק טז, סמוך להערה 19).

[208] למשל: שמואל הנביא במקום אליהו (פרק א, הערה 90); חסידות נישבץ במקום איזביצה (פרק יט, הערה 1); שיבושי תאריכים (פרק ב, הערה 1; פרק ג, הערה 2); מידע היסטורי שאין לו כל ביסוס (פרק כא, הערה 19). וכבר הוזכר לעיל שיש להתייחס בספקנות לכל הנתונים המספריים שהוא מביא לאורך ספרו.

[209] בין ספרי הזיכרונות נציין כמה מחברים שמוצאם ממרחב התרבות הליטאי, כגון ח' צ'מרניסקי (ר' מרדכי'לי), עיירתי מוטילי, תל-אביב תשי"א (שכמו קאמניץ ליטבסק, אף היא בפלך גרודנה); א"א פרידמן, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 29); יליד קלם וחניך עולם הישיבות הליטאי; 1936-1857); ש' לוי, מזכרונות חיי, א-ב, תרגם: צ' ויסלבסקי, תל-אביב תרצ"ה-תרצ"ז (יליד סביסלוביץ' שברוסיה הלבנה; 1867-1935); י"א קצוביץ, ששים שנות חיים - זכרונות חיי וחיי דורי בישראל (1859-1919), ברלין תרפ"ג (על חיי בכפר נידח בפלך מינסק במחצית השנייה של המאה הי"ט); מ"י פרייד, ימים ושנים (לעיל, הערה 29); יליד קלווריה שבפלך סובאלק, ועוד רבים רבים. ראוי במיוחד להזכיר את ספר זיכרונותיו של פאליק זאָלף, אויף פרעמדער ערד (לעיל, הערה 17). בהקדמתו ציטט זאָלף מתוך מכתב ששיגר אליו מאַקס וויינרייך ובו הוגדר הספר כ"המשך פון יחזקאל קאַטיקס זכרונות" (עמ' 6).

[210] הדבר בולט במיוחד ברומן שחיבר יוסל בירשטיין, פנים בענן, תל-אביב תשנ"א. ראו למשל: עמ' 183-184 (פרשת הקנטוניסטים; קוטיק, פרק ט); עמ' 189, 198 (מכירת חצי עולם הבא וביטול העיסקה; קוטיק, פרקים וז-); עמ' 198 (פטירת הסבתא ונישואי הסבא לאישה אחרת; קוטיק, פרק כח, ופרק א בחלק ב).

[211] 384-388 pp. [Die Juden in Polen], pp. 384-388 [Menorah, 6/7 (Juni/Juli 1927)]; התרגום הוא של פרק ג, העוסק בנישואי "הבהלה", והמתרגם נתן לו את הכותרת: "Kinderhochzeit".

[212] ראו לעיל, סמוך להערה 148.

[213] 233-242 pp. L.W. Schwartz, *Memoirs of My People*, New York 1945, pp. 233-242. הפרקים שתורגמו הם כג-כד וחלק מפרק כה.

[214] J. Kugelmass, *Native Aliens: The Jews of Poland as a Middleman Minority*, Ph.D., New School of Social Research, New York 1980, pp. 125-164, 184-192

[215] למשל: ספר קוברין - מגילת חיים וחורבן, תל-אביב תשי"א, עמ' 51-52; ספר יזכור לקהילות קמניץ (לעיל, הערה 6), עמ' 39-43, ועוד זעיר פה וזעיר שם.

[216] במכתבה אלי מנובמבר 1996. רחל קוטיק (שבינתיים הלכה לעולמה), היא בתו של אברהם-הירש. במכתבה היא מספרת כי כל ספריו של סבה, שעברו בירושה אל בנו אברהם, היו ברשות אחותה שהתגוררה בפולין. ספרייה זו אבדה בימי השואה.

[217] ראו לעיל, הערה 182.

[218] למעט הדפסת מכתבו של שלום עליכם לקוטיק, שצורפה למהדורת תרפ"ב, עיקר ההבדלים בין המהדורות הוא בכתוב. בעוד שבמהדורה הראשונה נעשה שימוש בכתוב ה"ישן" ובניקוד, המהדורה השנייה נדפסה בכתוב יידיש מודרני יותר (למשל: "אייד" במקום "יווד"; "טוט" במקום "טהוט"; "דערציילט" במקום "דערצעהלט").

[219] על קשיים אלה, ראו לדוגמה: א' אבן-זהר, "מה בישלה גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? - למעמד הדנוטאציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים", הספרות, 23 (1976), עמ' 6-1.

[220] בחישובי המרחקים נעזרתי הן במפות בינלאומיות נפוצות הן בלקסיקון הגיאוגרפי: G. Mokotoff and S. Amdur Sack, *Where Once We Walked - A Guide to the Jewish Communities Destroyed in the Holocaust*, Teaneck NJ 1991

[221] יודישע נשמות (לעיל, הערה 29), עמ' 7-8.

[222] יחזקאל קאַטיק'ס "זכרונות" (לעיל, הערה 118), גיליון 37.

[223] שרטוטים ספרותיים (לעיל, הערה 119), גיליון 193.